

БЕЛАРУСКАЯ ПАЛЕАГРАФІЯ

Курс лекцый

2010

УДК 930.2:003.72(075.8)+811.161.3(075.8)
ББК 63.223(4Бел)я73+81.411.3-0
Б43

Аўтар-складальнік: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”,
кандыдат філалагічных навук **В.Э. Зіманскі**

Р э ц е н з е н т:
дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”,
кандыдат філалагічных навук *Т.А. Грачыха*

У вучэбным выданні разглядаюцца асноўныя пытанні, звязаныя з узнікненнем палеаграфіі як асобнай навуковай гісторыка-лінгвістычнай дысцыпліны, узнікненнем славянскай пісьменнасці, даюцца звесткі пра тыпы і стылі старабеларускага пісьма, акрэсліваюцца характэрныя знешнія асаблівасці старажытных рукапісаў.

Курс лекцый прызначаны для студэнтаў факультэта беларускай філалогіі і культуры. Можа быць выкарыстаны студэнтамі іншых філалагічных спецыяльнасцей, студэнтамі-гісторыкамі, а таксама ўсімі, хто цікавіцца пытаннямі развіцця пісьменнасці.

УДК 930.2:003.72(075.8)+811.161.3(075.8)
ББК 63.223(4Бел)я73+81.411.3-0

© УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2010

З М Е С Т

Уводзіны	4
Прадмет і задачы палеаграфіі	5
Узнікненне і развіццё палеаграфіі. Славянская палеаграфія	7
З гісторыі славянскага пісьма. Тыпы старабеларускага пісьма	11
Стылі кірылічнага пісьма	17
Арнамент і ініцыялы. Вязь. Крыптаграфія	27
Вадзяныя знакі. Філіграні	43
Пераплёт старажытнай кнігі	48
Матэрыял і прылады пісьма	57
Палеаграфічныя асаблівасці старадрукаў	85
Літаратура для самастойнай падрыхтоўкі	92

У В О Д З І Н Ы

Вывучэнне філалагічных дысцыплін традыцыйна ўключае ў сябе шэраг прадметаў гісторыка-філалагічнага цыклу, якія знаёмяць студэнта з фарміраваннем той ці іншай філалагічнай з’явы, яе развіццём і сучасным станам. У мовазнаўстве гэта найперш курсы стараславянскай мовы і гісторыі мовы, на якіх студэнты вучацца чытаць і аналізаваць старажытнаславянскія тэксты, найперш звяртаючы ўвагу на ўнутраны, “змястоўны” іх аспект. Такім чынам, па-за ўвагай застаецца разгляд знешніх аспектаў помніка пісьменнасці: матэрыялу і прылад пісьма, выкарыстаных пры стварэнні помніка; тэхнікі і стылю пісьма; прыёмаў, якія забяспечваюць захаванне пісьмовага помніка; спосабаў мастацкага афармлення рукапісу; прыёмаў, якія дазваляюць вызначыць аўтарства ці схаваць пры неабходнасці змест тэксту. Натуральна, у межах названых дысцыплін дадзеная задача і не ставіцца, бо яны вырашаюць комплекс уласных навучальных праблем. Таму абсалютна арганічным бачыцца ўвядзенне ў вучэбныя планы падрыхтоўкі студэнтаў-філолагаў курса “Беларуская палеаграфія”, у межах якога студэнты атрымліваюць практычныя навыкі аналізу менавіта знешніх асаблівасцей тэкстаў, прычым пераважна ў дыяхранічным аспекце.

З’яўляючыся параўнальна новай у беларускіх ВНУ дысцыплінай (раней з палеаграфіяй знаёміліся хіба толькі студэнты-гісторыкі ў курсе дапаможных гістарычных дысцыплін), курс беларускай палеаграфіі адносна слаба забяспечаны вучэбнай літаратурай. У дастатковай колькасці прадстаўлена толькі вучэбная літаратура па рускай палеаграфіі; беларуская ж палеаграфія (калі не лічыць вядомыя працы Я.Ф. Карскага пачатку ХХ ст.) апошнім часам становілася аб’ектам А.І. Грушы, С.Я. Куль-Сяльверставай, але тыраж выдадзеных дапаможнікаў пакуль што недастатковы для таго, каб забяспечыць поўнаасцю неабходнасць у дадзенай літаратуры. Прапанаваны курс лекцый па беларускай палеаграфіі пэўным чынам нівеліруе гэты недахоп. З’яўляючыся падручным сродкам атрымання фактычнай інфармацыі, ён не адмяняе неабходнасці працы з асноўнай вучэбнай і навуковай літаратурай, даючы толькі базавыя звесткі і кірунак пошукаў; у першую чаргу гэта датычыцца тэмы “Стылі кірылічнага пісьма”. Курс разлічаны на 18 гадзін лекцыйных заняткаў і ахоплівае галоўныя тэмы, прадугледжаныя вучэбнай праграмай “Беларуская палеаграфія” для вышэйшых навучальных устаноў па спецыяльнасці 1-21 05 01 “Беларуская філалогія”, зацверджанай Вучэбна-метадычным аб’яднаннем вышэйшых навучальных устаноў Рэспублікі Беларусь па гуманітарнай адукацыі 18 студзеня 2006 г. (рэгістрацыйны № ТД-ДГ.015/тып); таксама прапануецца спіс літаратуры для больш глыбокага і грунтоўнага засваення матэрыялу.

ПРАДМЕТ І ЗАДАЧЫ ПАЛЕАГРАФІІ

Палеаграфія – дапаможная спецыяльная гісторыка-філалагічная дысцыпліна, якая вывучае пісьмовыя крыніцы са знешняга боку ў іх гістарычным развіцці. Да знешніх прымет рукапісу даследчыкі адносяць: алфавітную сістэму, графічныя асаблівасці літар, матэрыял і прылады пісьма, чарніла, упрыгожанні рукапісу (вязь, арнамент, ініцыялы), вадзяныя знакі (філіграні), фармат і пераплёт рукапісу. Тэрмін “палеаграфія” паходзіць ад двух грэчаскіх слоў: “*палайос*” – стары, старажытны і “*графо*” – пішу.

Мэта палеаграфіі – вызначыць час і месца стварэння пісьмовага помніка. Палеаграфія займаецца вывучэннем паходжання, відазмянення, распаўсюджвання пісьма і ўсяго, што да пісьма адносіцца: матэрыял, прылады пісьма, тыпы пісьма, афармленне старонкі (злітнае і раздзельнае напісанне слоў, палі), мастацкае афармленне рукапісу, пераплёт і яго аздабленне.

Асноўнымі задачамі палеаграфіі з’яўляюцца:

- узбраенне навыкамі правільнага чытання рукапісу і выяўленне іх зместу;
- высвятленне аўтарства, часу і месца напісання пісьмовых крыніц;
- выяўленне аўтэнтычнасці пісьмовай крыніцы.

Вывучэнне датаваных крыніц паказвае, што на працягу стагоддзяў матэрыял рукапісу, напісанні літар і ўпрыгожванні змяняліся. Вывучэнне гэтых змяненняў дазваляе ўстанавіць дату і тых рукапісаў, у якіх адсутнічае ўказанне на час іх напісання. У гэтым выпадку з улікам усёй сумеснасці знешніх палеаграфічных асаблівасцей рукапіснай крыніцы дата ўстанаўлення толькі прыблізная – у межах дзесяцігоддзя або стагоддзя. Такім чынам, асноўны метад палеаграфіі заключаецца ў тым, каб прааналізаваць пісьмо датаваных рукапісаў, вызначыць асноўныя тэндэнцыі ў развіцці пісьма і на гэтай падставе датаваць тыя рукапісы, якія не маюць даты.

Палеаграфія вывучае пераважна рукапісныя крыніцы да XIX ст. Але прынцыпы палеаграфічнага аналізу могуць быць ужыты ў даследаванні дакументальных помнікаў апошніх двух стагоддзяў.

Палеаграфія мае справу з пісьмом, г.зн. сукупнасцю індывідуальных почыркаў, у якіх выражаецца агульны кірунак развіцця пісьма, а не з асобнымі почыркамі. Пісьмо – прадмет палеаграфіі – выконвае важныя грамадскія функцыі, непасрэдна звязана са сферай грамадскіх адносін. А гэта азначае, што эканамічнае, сацыяльнае, палітычнае і культурнае развіццё як складальнік грамадскага развіцця, з аднаго боку, і развіццё пісьма –

з другога, узаемаабумоўлены. Узнікненне, развіццё і пашырэнне пісьма дыктуецца не прыватнымі, абстрактнымі законамі, якія ўласцівы толькі яму, а агульным гістарычным працэсам. Гэта значыць, што пісьмо якраз і адлюстроўвае гэты працэс, аднак робіць гэта ў сваім асобным, “вузкім” прадмеце. Гэта і ёсць спецыяльны прадмет палеаграфіі.

Першая ўдалая спроба вывучэння пісьма ў рамках агульнага гістарычнага працэсу была зроблена ў галіне лацінскай палеаграфіі, дзе параўнальна з кірылічнай ужо існавалі значныя дасягненні. Менавіта ў названым кірунку была напісана праца А.Дз. Люблінскай “Лацінская палеаграфія”, якая выйшла ў свет у 1967 г. У цяперашні час адбываецца, з аднаго боку, звужэнне прадмета палеаграфіі, з другога боку, яго храналагічнае пашырэнне.

Палеаграфія звязана і з сумежнымі дапаможнымі гістарычнымі дысцыплінамі, да ліку якіх адносяцца: *гістарычная* (у адрозненне ад астранамічнай) *храналогія*, якая вывучае сістэму летаадліку, займаецца ўдакладненнем і праверкай дат гістарычных падзей; *метралогія*, якая вывучае розныя сістэмы мер і грашовага ліку; *археаграфія*, якая даследуе метады збірання, апісання і публікацыі гістарычных крыніц; *нумізматыка*, асноўнай задачай якой з’яўляецца вывучэнне гісторыі манетнай чаканкі; *геральдыка*, аб’ектам вывучэння якой з’яўляюцца гербы (дзяржаўныя, абласныя, гарадскія, зямельныя, радавыя і г.д.); *генеалогія*, якая вывучае радаслоўныя, гісторыю асобных радоў і сем’яў; *эпіграфіка*, якая займаецца зборам, публікацыяй і вытлумачэннем старажытных і сярэдневяковых надпісаў на цвёрдым матэрыяле (камені, метале, кераміцы).

У якасці самастойнай навукі развіваецца былы раздзел палеаграфіі – *філіграналогія* (філіграназнаўства), мэтай якой з’яўляецца ўдасканаленне метадаў датавання паперы па яе знешніх прыкметах, у першую чаргу па вадзяных знаках (філігранях).

Палеаграфія цесна кантактуе з кадыкалогіяй і дыпламатыкай.

Кадыкалогія – навука, якая займаецца вывучэннем паходжання рукапіснай кнігі (кодэкса) на падставе вывучэння яе агульных знешніх (месца захоўвання, колькасць аркушаў, фармат, пераплёт, захаванасць, вадзяныя знакі, разліноўка і г.д.) і ўнутраных прыкмет (склад, загалоўкі, нумарацыя сшыткаў і аркушаў, запісы, паметы і г.д.). Праблема паходжання рукапіснай кнігі разглядаецца шырока (у гісторыка-культурным сэнсе) і вузка (у якой кнігапіснай майстэрні, якім пісцом, калі, па загадзе каго быў перапісаны рукапіс, якім чынам фарміраваўся яго блок, як складваліся і разліноўваліся аркушы, вырабляўся пераплёт і інш.). У кадыкалогію ўваходзіць таксама вывучэнне гісторыі бытавання і архіўнага (бібліятэчнага) лёсу рукапіснай кнігі, які адлюстраваны ў яе знешняй і ўнутранай формах.

Дыпламатыка – спецыяльная гістарычная навука, якая вывучае паходжанне, форму і змест, функцыянаванне, гісторыю ўзнаўлення тэксту і архіўны лёс дакументаў прававога характару. Адным з асноўных палажэнняў гэтай навукі з’яўляецца тое, што ўскладненне грамадскіх адносін патрабавала больш дасканалых спосабаў фіксацыі дагаворных адносін паміж рознымі контрагентамі (дзяржавамі, дзяржавай і царквой, дзяржавай і прыватнымі асобамі і г.д.) з дапамогай пісьмовага дакумента. Для палеаграфіі асабліваю важнасць уяўляе той раздзел дыпламатыкі, які вывучае паходжанне актаў, г.зн. суму прыкмет, якія характарызуюць канкрэтныя ўмовы і прычыну стварэння крыніцы (сфера ўзнікнення, аўтарства, мэты).

Агульнай палеаграфіі фактычна не існуе. У залежнасці ад сістэм алфавіту і мовы адрозніваюць розныя віды палеаграфіі (грэчаская, лацінская, славянская (руская, беларуская, украінская і г.д.), армянская, грузінская, арабская і інш.).

УЗНІКНЕННЕ І РАЗВІЦЦЁ ПАЛЕАГРАФІІ. СЛАВЯНСКАЯ ПАЛЕАГРАФІЯ

Палеаграфія як навука ўзнікла ў Францыі ў пачатку XVIII ст., з’яўляючыся часткай дыпламатыкі. Як навуковая дысцыпліна палеаграфія зарадзілася з неабходнасці ў дакументальных доказах зямельных правоў манастыроў, феодалаў, каралеўскай улады. Цэнтрам навукова-гістарычнай думкі ў Францыі ў гэты час было абацтва Сэн-Жэрмэн-дэ-Прэ. Адзін з манахаў манастыра, Жан Мабільён, стварыў грунтоўную працу дыпламатыцы (1681 г.), адным з раздзелаў якой быў палеаграфічны. Праца Ж. Мабільёна дала пачатак агульнаму крыніцазнаўству. Уласна метады палеаграфіі быў распрацаваны памочнікам Ж. Мабільёна, таксама бенедыкцінскім манахам, французскім гісторыкам-эрудытам, членам кангрэгацыі св. Маўра Бернарам дэ Манфаконам (1655–1741), які ў 1708 г. надрукаваў на лацінскай мове капітальнае даследаванне палеаграфічных асаблівасцей каля 12 тыс. старажытнагрэчаскіх рукапісаў (“Грэчаская палеаграфія”, 1708).

На тэрыторыі ўсходніх славян першыя палеаграфічныя даследаванні адносяцца да пачатку XVIII ст. Першая спецыяльная палеаграфічная праца з’явілася ў XIX ст. – гэта пісьмо А.М. Аленіна, прэзідэнта Акадэміі мастацтваў, адрасаванае графу А.І. Мусіну-Пушкіну. У пісьме А.М. Аленін даў палеаграфічны аналіз надпісу XI ст. на Тмутараканскім камені і выказаў думку аб неабходнасці стварэння рускай палеаграфіі. З мэтай збірання ўсходнеславянскіх тэкстаў у 1829 г. была створана археаграфічная экспедыцыя, а для

выдання знойдзеных рукапісаў у 1834 г. створана археаграфічная камісія. У другой палове XIX ст. вядучыя акадэмікі Расійскай акадэміі навук (І.І. Сразнеўскі, А.І. Сабалеўскі і М.П. Ліхачоў, У.М. Шчэпкін) узначалі працу па аналізе і сістэматызацыі знойдзеных помнікаў пісьменнасці. Трэба звярнуць увагу на тое, што адбылося гэта толькі праз цэлае стагоддзе ў параўнанні з замежнай палеаграфіяй. Зразумела, што ўсходнеславянскія помнікі пісьменнасці даследаваны ў значна меншай ступені. Беларуская ж палеаграфія ўвогуле доўгі час не была прадметам спецыяльнай увагі і разглядалася або ў рамках агульнай кірылічнай палеаграфіі, або ўсходнеславянскай. З вышэйсказанага вынікае, што беларуская палеаграфія найменш распрацавана, а помнікі старажытнай беларускай літаратуры і пісьменнасці яшчэ недастаткова поўна даследаваны.

У другой палове XIX – першай палове XX ст. асабліва інтэнсіўна палеаграфія развівалася ў Германіі, Францыі і Расіі ў сувязі з падрыхтоўкай і выданнем старажытных помнікаў. Пачатак інтэнсіўнага развіцця рускай (славяна-рускай) палеаграфіі адносіцца да сярэдзіны XIX ст. (у Расіі яе яшчэ называлі “старапісаннем” або “старапіссю”). Праўда, некаторыя практычныя прыёмы графічнага аналізу (галоўным чынам для выяўлення падрыхтоўкі падпісаў) атрымалі распаўсюджанне ў XV–XVII стст. У сувязі з публікацыяй і вывучэннем крыніц у XVIII ст. адбывалася далейшае назапашванне палеаграфічных назіранняў, якія падрыхтавалі ўмовы для станаўлення славяна-рускай палеаграфіі як самастойнай галіны гістарычных ведаў.

У 40-х гадах XIX ст. В.М. Ундольскі падрыхтаваў рукапіс кнігі “Вопыт славяна-рускай палеаграфіі, або навукі вызначыць час напісання, рукапісаў, правільна і бегла чытаць іх”. Як бачна з назвы рукапісу, рыхтаваўся ён перш за ўсё для правільнага прачытання тэкстаў, а таксама іх датавання.

Руская палеаграфія ў XIX ст. распрацоўвалася пераважна філолагамі. Яна ў асноўным складалася як гісторыка-філалагічная дысцыпліна. У XIX – пачатку XX ст. даследаванні ў галіне палеаграфіі вяліся па наступных напрамках:

1. Выданне сістэматычных курсаў лекцый: у 1854 г. І.П. Сахараў апублікаваў кнігу “Чытанні з рускай палеаграфіі”, у якой пададзена класіфікацыя палеаграфіі па відах крыніц. Аўтар адрозніваў палеаграфію “літаратурную”, “юрыдычную”, “археалагічную” і “нумізматычную”. У канцы XIX – пачатку XX ст. былі апублікаваны курсы лекцый па славяна-рускай палеаграфіі І.І. Сразнеўскага (1885) і А.І. Сабалеўскага (1908). Яны вызначылі прадмет і задачы палеаграфіі.

2. Стварэнне практычных дапаможнікаў па скорпісе. Найбольш каштоўным з іх з’яўляецца праца І.С. Бяляева “Практычны курс

вывучэння старажытнага рускага скоропісу для чытання рукапісаў XV–XVIII стагоддзяў”, які вытрымаў два выданні (1907, 1911).

3. Вывучэнне папяровых вадзяных знакаў (філіграняў), якое паклала пачатак філіграназнаўству. У прыватнасці, былі выдадзены працы І.П. Лапцева “Вопыт у старажытнай рускай дыпламатыцы” (1824), Я.Ф. Трамоніна “Знакі пісьмовай паперы” (1844), М.П. Ліхачова “Палеаграфічнае значэнне папяровых вадзяных знакаў” (Т. 1–3, 1899), якія маюць характар даведнікаў.

У XX стагоддзі былі захаваны старыя традыцыі ў палеаграфічным аналізе ранніх пісьмовых крыніц. Дарэвалюцыйныя вучоныя, якія працавалі ў першыя гады савецкай улады (М.П. Ліхачоў, У.М. Шчэпкін, Я.Ф. Карскі) унеслі сапраўды вялікі ўклад у развіццё айчыннай палеаграфіі.

Пачатак навуковага вывучэння беларускага кірылічнага пісьма адносіцца да канца XIX ст. і звязана з выходам у свет у 1899 г. працы “Палеаграфічны зборнік. Матэрыялы па гісторыі паўднёварускага пісьма ў XV–XVIII стст.” пад рэдакцыяй украінскага даследчыка І.М. Каманіна. Заслуга яго заключаецца не толькі ў тым, што ён прывёў напісанні, якія былі характэрны для асобага віду пісьма XV–XVIII стст. – скоропісу, але зрабіў спробу растлумачыць іх паходжанне.

Закрануў праблемы беларускай палеаграфіі і У.М. Шчэпкін – аўтар кнігі “Падручнік рускай палеаграфіі” (1918 г., перавыдадзена ў 1967 і 1999 гг. пад назвай “Руская палеаграфія”). Важным дасягненнем гэтага вучонага з’яўляецца тое, што ён зрабіў спробу прасачыць сувязь развіцця беларускага і ўкраінскага скоропісаў з працэсамі развіцця дзяржаўнасці.

Але пачынальнікам беларускай палеаграфіі ўсё ж справядліва лічаць Я.Ф. Карскага. У працы “Славянская кірылаўская палеаграфія” (1928 г., факсімільнае выданне 1979 г.) ён дэталёва апісаў шэраг крыніц з улікам іх складу і месцаў захоўвання, даў агляд матэрыялаў рукапісаў, іх вонкавага афармлення, прылад пісьма. Разгляду асаблівасцей славянскага пісьма папярэднічае змястоўны нарыс гісторыі ўзнікнення і развіцця славянскіх азбук – глаголіцы і кірыліцы; асноўныя заканамернасці напісання асобных літар кірыліцы ў беларускім пісьме разглядаюцца на ўсім працягу функцыянавання старабеларускай пісьмовай мовы (XIV–XVII стст.). Асобна прыводзяцца прыклады ўпрыгожанняў рукапісаў – заставак, ініцыялаў, арнаментаў. Я. Карскі вызначыў асноўныя заканамернасці змен абрысаў кірылічных літар у старабеларускім пісьменстве ў перыяд XIV–XVII ст. Відазмяненні літар ён разглядаў у сувязі з функцыянаваннем на Беларусі розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма. Акрамя гэтага, Я.Ф. Карскі прывёў багаты дакументальны матэрыял з характэрнымі ўзорамі

розных жанрава-стылявых разнавіднасцей айчыннага пісьменства рознага месца і часу стварэння.

Разам з Я.Ф. Карскім падмурак беларускай палеаграфіі заклалі І.М. Даніловіч, І.І. Грыгаровіч, М.В. Доўнар-Запольскі, А.П. Сапуноў, Д.І. Даўгяла, Т. Нарбут, К.Ф. Калайдовіч і іншыя. У 20–30-х гадах выйшлі тры агульныя курсы палеаграфіі: “Падручнік рускай палеаграфіі” У.М. Шчэпкіна (1918, перавыдадзены ў 1967 г.), “Славяна-руская палеаграфія” Я.Ф. Карскага (1928), “Курс рускай палеаграфіі” М.Д. Прыселкава (1938). Апісанне некалькіх тысяч помнікаў пісьменнасці даў В. Ластоўскі ў манаграфіі “Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі” (1926). У пасляваенныя гады выдадзены вучэбныя курсы па палеаграфіі М.С. Чаева і Л.В. Чарапніна (1956), А.Т. Мікалаевай (1956). Даследчыкамі ўскладняліся прадмет і задачы палеаграфіі, распрацоўваліся новыя метадалагічныя падыходы. Капітальнай працай у галіне палеаграфіі з’явілася работа Л.В. Чарапніна “Руская палеаграфія” (1956), у якой раскрыта эвалюцыя пісьма і іншых прымет пісьмовых крыніц у цеснай сувязі з палітычным, эканамічным і культурным развіццём дзяржавы, сцвярджаецца наяўнасць асобнай беларускай разнавіднасці кірылічнага пісьма.

Наступным напрамкам у развіцці палеаграфіі з’явілася распрацоўка палеаграфіі дакументальнай (дзелавой) пісьменнасці (І.Ф. Калеснікаў).

Даследаваннем гісторыі пісьма займаўся беларускі славіст М.А. Паўленка, які ў працы “Гісторыя пісьма” (1987 г.) прасачыў асноўныя этапы развіцця беларускага пісьма. Напісанне асобных кірылічных літар у беларускім пісьме на розных этапах яго развіцця разгледзеў беларускі мовазнавец А.М. Булыка ў манаграфіі “Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы” (выдадзена ў Мінску ў 1970 годзе). Эвалюцыю беларускага пісьма паралельна з развіццём беларускай літаратурнай мовы вывучалі А.І. Жураўскі і Л.М. Шакун. Асаблівасці беларускага пісьма разглядаў польскі вучоны Т. Гот-Жаброўскі ў кнізе “Гісторыя пісьма рускага” (выдадзена ў 1987 г.).

На працягу апошніх 50-ці гадоў значных поспехаў дасягнулі вучоныя ў распрацоўцы пытанняў палеаграфіі берасцяных грамат (А.В. Архіцоўскі, М.М. Ціхаміраў, Б.А. Рыбакоў, Л.В. Чарапнін, В.Л. Янін, Л.П. Жукоўская). Акадэмік Д.С. Ліхачоў прапанаваў даць навуцы, якая вывучае берасцяныя граматы, новую назву – берасталогія.

Пачынаючы з 50-х гадоў плённа вялося вывучэнне папяровых вадзяных знакаў. Яно ішло ў напрамку даследавання гісторыі папяровых фабрык, іх філіграней і штэмпеляў (С.А. Клепікаў, Т.В. Дзіянава, Л.М. Касцюхіна).

Зроблены першыя спробы прымянення прынцыпаў палеаграфічнага аналізу да вывучэння рукапісаў другой паловы XIV – пачатку XX ст. У прыватнасці, С.А. Рэйсер у працах “Палеаграфія і тэксталогія Новага часу” (1976) і “Руская палеаграфія Новага часу. Неаграфія” (1982) на аснове палеаграфічных назіранняў над індывідуальным почыркам абгрунтаваў неабходнасць пашырэння храналагічных рамак палеаграфіі.

3 ГІСТОРЫІ СЛАВЯНСКАГА ПІСЬМА. ТЫПЫ СТАРАБЕЛАРУСКАГА ПІСЬМА

Дайшоўшыя да нашага часу помнікі старабеларускай пісьменнасці напісаны трыма тыпамі пісьма: кірыліцай, лацінкай і арабскай графікай. Гісторыя ўзнікнення самага распаўсюджанага ва ўсходніх славян пісьма, кірыліцы, і славянскай пісьменнасці наогул наступная.

Афіцыйна прынятым у наш час з’яўляецца сцвярджэнне, што ў славян пісьменнасць узнікла ў сярэдзіне IX ст. У 863 г. у Канстанцінополі (сталіцы Візантыі) разгортваюцца наступныя падзеі: да імператара Міхаіла III прыбываюць пасланцы князя Вялікай Маравіі Расціслава. Князь Расціслаў прасіў імператара прыслаць свяшчэннікаў, якія б маглі праводзіць набажэнствы па-славянску. Вялікая Маравія, якая прыняла хрысціянства па рымскіх правілах, павінна была прытрымлівацца тых устаноў, якіх патрабавала рымская царква. Адною з умоў была такая: набажэнствы трэба весці на трох свяшчэнных мовах – грэчаскай, лацінскай і старажытнаўрэйскай. У Вялікую Маравію былі запрошаны епіскапы з суседняй франкскай (нямецкай) дзяржавы. Аднак Франкскае каралеўства праводзіла агрэсіўную палітыку ў дачыненні да суседзяў, хацела захапіць іх тэрыторыю. Не адважваючыся на адкрытую агрэсію, франкскі кароль дзейнічаў пры дапамозе царквы. Нямецкія епіскапы прасоўвалі ў царквах думку, што пад кіраўніцтвам нямецкіх феадалаў жывецца лепш; такім чынам, просты люд прызвычайваўся да думкі аб несупраціўленні немцам у выпадку адкрытай агрэсіі і пранікаўся незадаволенасцю ўласным кіраўніцтвам. Князь Расціслаў вырашыў выцесніць нямецкіх епіскапаў і прызначыць на іх месца славянскіх святароў. Ён звярнуўся да Візантыі, якая непасрэдна не межавала з Вялікай Маравіяй і таму не ўяўляла непасрэднай пагрозы. Адстойваючы інтарэсы Візантыі і візантыйскай царквы, імператар Міхаіл III запрасіў да сябе братаў Канстанціна і Мяфодзія і настойліва папрасіў іх адправіцца з гэтай пачэснай місіяй у Вялікую Маравію. Перад ад’ездам Канстанцін стварыў славянскі алфавіт і пераклаў

на славянскую мову неабходныя богаслужэбныя кнігі (у першую чаргу Евангелле ад Матфея). Гэты алфавіт вядомы цяпер пад назвай глаголіца. Кірылічны ж алфавіт быў створаны пазней адным з вучняў братаў – асветнікаў (мяркуюць, што гэта быў Канстанцін Праслаўскі). Кірыліца атрымала распаўсюджанне ва ўсходніх і паўднёвых славян, глаголіца на паўднёвым захадзе (Маравія, Харвація).

У XIV–XVIII стагоддзях кірыліца шырока ўжывалася ў беларускім пісьменстве. У ранні перыяд старажытнабеларуская графіка мела ўсе літары кірыліцы. Гэты алфавіт меў усе літары, неабходныя для перадачы гукаў старажытнай славянскай мовы. Тым не менш за амаль тысячагоддзе існавання кірыліцы ва ўсходніх славян з’явілася неабходнасць увесці ў яе *ѣ*, *ѥ*, *Ѧ*; не былі патрэбны і амаль не выкарыстоўваліся шматлітарныя спалучэнні і дыякрытычныя знакі. Да таго ж у працэсе развіцця беларускі літарны склад алфавіта паступова перастаў адпавядаць гукавой сістэме: адпадала патрэба ў дублетных літарах, якія без шкоды для пісьмовых зносін маглі замяняцца адна адной, але працягвалі ўжывацца па традыцыі (*ѣ-w*, *g-Ѧ-h*, *ѥ-v*, *у-u-@*, *"-#*, *ѣ-¾*, *Ѧ-f*), з’явілася неабходнасць у новых графічных сродках для зычнага *ј*, афрыкаты *дж*, гукаў *о* пасля мяккіх і *е* пасля цвёрдых зычных. Такім чынам, маючы поўны набор літар, неабходных для перадачы асноўных гукаў старажытнай славянскай мовы, кірылічны алфавіт меў літары, непатрэбныя для перадачы беларускай мовы і былі ўключаны ў кірылічную азбуку для правільнага вымаўлення запазычаных слоў. Спалучэнні *кѣ*, *пѣ* звычайна ў іншамовных словах абазначаліся літарамі *к* (“ксі”) і *ј* (“псі”): *kgǫk*, *jaǫǫǫǫ*. Абедзве гэтыя літары паступова выходзяць з ужытку. Спалучэнні гукаў *кѣ*, *пѣ* перадаюцца спалучэннямі адпаведных літар – *ѣѣ*, *її*. Літара *f* (“фіта”) абазначае ў грэчаскім пісьме зубны прыдыхальны *th* і ў сувязі з адсутнасцю ў славян мове такога гук супала па гукавым значэнні з літарай *Ѧ* (“ферт”) (*Ѧ³âŭ*), захоўваючыся ў некаторых запазычаных словах.

Беларуская мова не ведала даўжыні і краткасці галосных. Таму *ѣ* (“он”) і *w* (“амега”) супалі па гучанні (раней жа *w* абазначала ў грэчаскім пісьме доўгае *o*, а *ѣ* – кароткае *o*). Галосны *і* абазначаўся літарамі *ѣ*, *ѥ*, зрэдку *v* (“іжыца”): *ѣâââ³*, *ââvǫǫ*, *їѣâââ*.

Зычны з абазначаўся літарамі *ѣ* (“зямля”) і *¾* (“зяло”), гэта значыць, супалі па гукавым значэнні: *ѣâçâǫ*, *ââ¾âŭ*. Аднак удасканаленне графікі адбывалася стыхійна, таму дублетныя літары былі абмежаваны ва ўжытку, але не адкінуты.

Непатрэбнымі сталі ў выніку гістарычных змен літары *@*, **, *#*, *>*. Юсы, якія прымяняліся для абазначэння насавага галоснага, паступова выцясяняюцца ў сувязі з тым, што насавага галоснага яшчэ ў X ст. перайшлі ў гукі *у*, *а* (у польскай мове насавага галоснага

захаваліся). У старажытных беларускіх тэкстах была прыкметная тэндэнцыя пашырэння ва ўжыванні літары "": яна паступова выцясняла літару #, якая абазначала галосны *a* пасля мяккага зычнага і спалучэнне *j* з наступным галосным *a*: *øûðûí#*, *#êú – øûðûí"*, *"êú*. Юс вялікі (@) знікае з беларускай пісьменнасці пад канец XII ст., але часткова аднаўляецца ў беларускім пісьме XV – XVI стагоддзяў, з заменай яго спачатку літарай *q*, а пасля літарай *ó*. Выйшла з ужытку і ~, якая абазначала спалучэнне зычнага *j* і галоснага *э* (*e*). Літары *g*, *e* абазначалі гук *э* (*e*) пасля мяккіх зычных і спалучэнне *j* з *э* (*e*): *gâî*, *eâî*, *÷gêâîûe*.

З XIII ст. у беларускай мове ўжываецца літара *у*, якая абазначае галосны *э* (*e*) пасля цвёрдых зычных: *âhâöú*. Сустракаецца таксама спалучэнне літар *³à*: *÷û³à*, *âgêêêà³à*.

Літара *h* (“яць”) першапачаткова абазначала доўгае закрытае *e*, каторае потым у літаратурнай мове супала з *э* (*e*). Але ўжыванне *h* было непаслядоўнае. На Полаччыне, Смаленшчыне галосны *h* супаў з *э* (*e*). У сучасных гаворках каля Калінкавіч, Мазыра і іншых мясцін поўдня Беларусі на месцы *h* сустракаецца “закрыты” галосны, набліжаны да *i* (а пасля зацвярдзелых зычных – да *ы*), у другіх мясцінах дыфтонг *ie*.

Важным было змяненне ў значэннях і выкарыстанні літар *ў* (“ёр”) і *ю* (“ер”). Спачатку яны служылі для абазначэння рэдукаваных звышкароткіх галосных, блізкіх да *o*, *e*. З XI–XII стст. гэтыя гукі ў слабай пазіцыі выпалі (у канцы слова і перад складам з галосным поўнага ўтварэння), а ў моцнай пазіцыі перайшлі ў поўнагалосныя гукі *o* і *э*. У старажытных беларускіх помніках напісанне *ў* і *ю* адлюстроўвае традыцыйнасць пісьма. Сустракаюцца, напрыклад, *âûððû* і *âgððû*. Іншы раз літары пісаліся там, дзе гукаў *ў* і *ю* не было (*ïðîûòî*). У старабеларускім пісьменстве гэтыя літары захоўваліся, але ўжо ў новых значэннях. У сярэдзіне і ў канцы слова *ю* пачаў выкарыстоўвацца для абазначэння мяккасці. Канцавы *ў* – сведчанне цвёрдасці канцавога зычнага.

З канца XVI ст. у старажытных беларускіх тэкстах пачынае ўжывацца літара *é*.

Такім чынам, развіццё беларускага варыянта кірыліцы, як і ў іншых усходніх славян, ішло ў кірунку ўдасканалення форм літар і ўвогуле ўсяго пісьма, пошукаў найбольш зручных спосабаў перадачы на пісьме асаблівасцяў жывой мовы. Спрашчэнне і ўдасканаленне графічнай сістэмы абумоўлівалася агульным развіццём пісьменства, якое з ростам школ і асветы, пашырэннем грамадскіх функцый пісьмовай мовы перастала быць манаполіяй царкоўнікаў і стала здабыткам больш шырокіх колаў тагачаснага грамадства.

Выдатным дасягненнем старажытнабеларускай графікі было стварэнне беларускім першадрукаром і асветнікам Францыскам Скарынай на аснове паўстава друкарскага варыянта алфавіта, які стаў узорам для іншых усходнеславянскіх друкароў. Цікавай з’явай было вынаходніцтва спецыяльнага курсіўнага шрыфту (прапанаваў Грынь Іванавіч), які сваёй канфігурацыяй надзвычай удала імітаваў скорapis другой паловы XVI стагоддзя. Гэтым шрыфтам быў надрукаваны “Статут Вялікага княства Літоўскага” (1588 г.). Такім чынам, тут намнога раней намецілася тая ж тэндэнцыя, якая пазней, у пяtroўскую эпоху, праявілася ў рускім пісьменстве.

Працэс удасканалення кірылічнага алфавіту спыніўся на Беларусі ў XVIII стагоддзі па прычыне заняпаду старажытнага беларускага пісьменства. На рускіх жа землях кірыліца развівалася без перашкод. У 1708 годзе Пятром I у Расіі была праведзена рэформа кірылічнага пісьма. Абрысы літар былі спрошчаны, некаторыя літары ўвогуле ліквідаваны. Замест старых назваў (**азь, буки**) былі прыняты сучасныя (**а, бэ, вэ** і г. д.). Рэфармаваная кірыліца атрымала назву “грамадзянскай азбукі”. Узоры літар «грамадзянкі» стварыў для Пятра I беларускі асветнік Ілья Капіевіч. З 1708 года ў кірылічным (грамадзянскім) алфавіце ўзаконены літары **э, я**, з 1735 – **й**, з 1797 – **ё**. У беларускім варыянце кірыліцы паступова замацаваліся літары **і, ў**, выпалі **и, щ, ъ**, у выніку сфарміраваўся алфавіт, якім мы карыстаемся ў наш час.

Лацінскі алфавіт узнік у VII ст. да н.э. на аснове этрускага алфавіта, які, у сваю чаргу, паходзіць з грэчаскага. Напачатку лацінскі алфавіт налічваў 20 літар. У сярэднія вякі лацінская мова была міжнароднай мовай еўрапейскага культурнага свету. У наш час створана больш за 7 тыс. алфавітаў, якімі карастаецца 35% насельніцтва свету. На Беларусі панаванне праваслаўнай традыцыі хрысціянства на большай частцы тэрыторыі краіны да сярэдзіны XVI ст. абумоўлівала тое, што пісьмовы стандарт старабеларускай мовы (афіцыйнай мовы ВКЛ) заставаўся доўгі час пад моцным уплывам царкоўнаславянскай мовы, якая практыкавала кірыліцу. Аднак у сярэдзіне XVI ст. на беларускіх землях хутка развіваецца культура Рэнэсансу і працэсы Рэфармацыі. Рэфармацыя, Контррэфармацыя і распаўсюджанне асветы ў еўрапейскім стылі – усё гэта было сярод галоўных фактараў, якія прывялі к канцу XVI ст. да значнага “ачышчэння” архаічнай беларускай пісьменнай мовы ад рыс царкоўнаславянскай мовы. Асабліва актыўна гэты працэс працякаў пасля заключэння уніі паміж Вялікім княствам Літоўскім і Каралеўствам Польскім і пасля ўтварэння Рэчы Паспалітай. Пачынаючы з гэтага часу ўсё часцей сустракаюцца беларускія тэксты, напісаныя лацінскай графікай. На Беларусі практыкаваўся польскі варыянт лацінкі з характэрнымі абазначэннямі шыпячых і свісцячых

зычных, мяккасці зычных (*прапануецца вывучыць самастойна*). Лацінскую графіку выкарыстоўвалі беларускія асветнікі Сымон Будны, Мікола Гусоўскі. Захавалася шмат дакументаў, напісаных ці перапісаных лацінкай, і ў XVIII ст. Некаторыя свае выданні, напрыклад зборнікі гімнаў, друкавала лацінкай уніяцкая царква. Да XX ст. лацінка выкарыстоўвалася паралельна з кірыліцай. Прычым, нягледзячы на немагчымасць легальна друкаваць у Расійскай імперыі па-беларуску (любым шрыфтам, а тым больш лацінкай), менавіта лацінцы аддавалі перавагу першыя беларускія літаратары ў сваёй творчасці і спробах данесці яе да чытача. Па-першае, яны, як правіла, былі блізка знаёмыя з польскай культурай. Па-другое, уласна беларускай кірылічнай сістэмы пісьма на той час ужо даўно не існавала (маецца на ўвазе старабеларуская кірыліца). Па-трэцяе, адзіным відам шырока даступных народу публікацый на беларускай мове ў той час былі старыя уніяцкія зборнікі беларускіх рэлігійных гімнаў (так званыя Кантычкі). Яшчэ да канца XVIII ст. гэтыя “Кантычкі” маглі быць на той час адзінай крыніцай уласна беларускай граматыкі ў народзе. У XIX ст. на лацінцы выходзілі творы В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, К. Каліноўскага. У XX ст. лацінкай друкавалі Цётка, Я. Купала, Я. Колас; на лацінцы выходзілі часопісы “Беларус”, “Гоман”, газеты “Наша доля”, “Наша ніва”. У 20-я гг. XX ст. у “Нашай ніве” разгарнулася дыскусія аб мэтазгоднасці ўжывання двух алфавітаў, прычым большасць чытачоў выказалася за захаванне кірыліцы.

Арабскае пісьмо ўзнікла на аснове арамейскага пісьма ў IV ст. да н.э. У алфавіце было 28 літар. Кожная літара мела чатыры графічныя варыянты. Большасць літар абазначала зычныя гукі, толькі 3 літары служылі для абазначэння галосных. Шырока ўжываліся дыякрытычныя знакі: кружочки, кропкі, рысы, якія забяспечвалі дакладнае прачытанне тэксту. Арабская мова пранікае на Беларусь разам з татарамі, якія з’явіліся ў Вялікім княстве Літоўскім у XIV–XV стст. Сярод іх былі перасяленцы з Крыма, якія ратаваліся ад туркаў-захопнікаў, а таксама ваеннапалонныя. Татары асядалі на тэрыторыі Беларусі, “раствараючыся” сярод мясцовага насельніцтва; асобных вялікіх пасяленняў на Беларусі ў татар не было. Жывучы сярод беларусаў, яны засвоілі беларускую мову, паступова забываючы арабскую і татарскую. Але тататы асабліва шанавалі сваю рэлігію, а Каран быў напісаны арабскай мовай. Таму беларускія татары вымушаны былі перакласці свае рэлігійныя кнігі на беларускую мову. Пры гэтым, аднак, было пакінута графічнае афармленне кнігі – арабскім алфавітам. Так узніклі беларускамоўныя кнігі, запісаныя арабскімі літарамі (паэма “Пра ўзнясенне Магамета на неба”, малітоўнікі “Хамаіл”, “Тэджвідж” і інш.). У працэсе засваення беларускай і польскай

моў, складання рэлігійных і свецкіх тэкстаў на гэтых мовах узнікла неабходнасць увесці ў арабска-чагатайскую графіку дадатковыя дыякрытычныя значкі, якія б перадавалі гукі, якіх няма ні ў арабскай, ні ў чагатайскай мовах. Так узнікла мова кітабаў, напісаных на беларускай і часткова польскай мовах (“al-kitab” – па-арабску “кніга”). Да нашага часу захавалася каля 30 кітабаў (аль-кітабы, ай-кітабы, кіцёбы). Гэта рукапісныя зборнікі пераважна рэлігійнага характару.

Увогуле, беларускія татары, якія атрымалі рэлігійную адукацыю, шырока карысталіся арабска-турэцкім алфавітам. Яны звярталіся да яго не толькі падчас пісьма і перапісвання сваіх рэлігійных кніг, але і ў паўсядзённым жыцці – калі ставілі надпісы, афармлялі завяшчання, рабілі розныя паметы, а таксама пры напісанні прыватных лістоў, адрасаваных іншым татарам. Гэтай жа графікай карысталіся татары, складаючы надмагільныя эпітафіі на беларускай альбо польскай мове.

Вывучэнне кітабаў пачалося ў XIX ст. Першаадкрывальнікам іх лічыцца прафесар Пецярбургскага універсітэта ўсходазнавец А.В. Мухлінскі (“Даследаванне пра паходжанне і стан літоўскіх татар” 1857 г.). Яго працу ў пачатку XX ст. працягвалі І.І. Луцкевіч, Я.Ф. Карскі, І. Ю. Крачкоўскі і інш. Найбольш грунтоўна даследаваў тэксты А.К. Антановіч (“Беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, і іх графіка-арфаграфічная сістэма”, 1968). У апошнія гады гэта тэма актыўна распрацоўваецца многімі мовазнаўцамі. Так, у 2000 г. выйшла кніга І. Канапацкага і А. Смоліка “Гісторыя і культура беларускіх татар”, у якой зроблены навуковы выклад фарміравання новай супольнасці – беларускіх татар у новай гістарычнай сітуацыі, разгледжана іх самабытная гісторыя, культура, мова. У 2001 г. у Вільнюсе выйшла манаграфія Г. Міцкевіча “Старажытныя рукапісы літоўскіх татар”, у якой разглядаюцца рукапісы, створаныя ў XVII ст. На Беларусі даследаваннем помнікаў, напісаных арабскім пісьмом, займаецца віцебскі даследчык В.І. Несцяровіч. У 2003 г. выйшла яго манаграфія “Старажытныя рукапісы беларускіх татар. Графіка. Транслітарацыя. Агульная характарыстыка мовы. Фразеалогія”, у якой падаюцца звесткі пра паходжанне старажытных рукапісаў беларускіх татар, закранаюцца дыскусійныя пытанні транслітарацыі, даецца агульная характарыстыка мовы і падрабязная семантычная характарыстыка фразеалагізмаў, выкарыстаных у беларускіх тэкстах, напісаных арабскім пісьмом у XVIII–XIX стст. Лічыцца, што беларускія тэксты, напісаныя арабскім алфавітам, паўней за кірылічныя перадаюць фанетычныя асаблівасці беларускай мовы свайго часу (*прапануецца вывучыць самастойна*).

СТЫЛІ КІРЫЛІЧНАГА ПІСЬМА

Старабеларускае кірылічнае пісьмо існавала ў трох варыянтах напісання: 1. Устаўное пісьмо. 2. Паўустаў. 3. Скораніс.

Найстаражытнейшы від кірылічнага пісьма – **устаў**. Ён уяўляе сабой урачысты кананічны тып пісьма, які ўзнік на аснове грэчаскага ўстаўнога пісьма – унцыяла. Грэкі выкарыстоўвалі ўстаўное пісьмо для напісання богаслужэбных кніг; уставам пісаліся таксама найбольш важныя дзяржаўныя дакументы, якія выходзілі з імператарскай канцылярыі. У старажытных славянскіх рукапісах устаўное пісьмо выкарыстоўвалася ў эпоху пергаміну (XI–XIV стст.). Устаў падобны на грэчаскае унцыянальнае пісьмо літургічных кніг IX–XI стст., якое адрозніваецца ад устава толькі большым нахілам у правы бок, у той час як у славяна-рускіх кірылічных рукапісах у большасці выпадкаў яно прамое (выключэнне складаюць некалькі паўднёvasлавянскіх рукапісаў: Савава кніга, Слуцкі псалтыр XI ст., лісты Ундольскага, Хіландарскія лісткі, Охрыдскі і Слечанскі апостал XII ст., Евангелле Дабраміра XII ст. і некаторых іншых рукапісах). Сустрэкаецца нават нахіл улева (у некаторых месцах Балонскага псалтыра). Наогул жа ўстаўное пісьмо адрозніваецца тым, што літары пішуцца прамы, з правільнымі лініямі і акругленнямі, адна літара асобна ад другой.

У большасці выпадкаў устаўное пісьмо прыгожае, стараннае. Прыгажосць, роўнасць, правільнасць і выразнасць тэкстаў была першаснай мэтай устаўнога пісьма. Гэта пісьмо маруднае, павольнае. Пры напісанні ўставам строга вытрымліваліся верхняя і ніжняя межы; выступалі за гэтыя межы толькі тыя элементаў літар, якім належыць выступаць з радка ў адпаведнасці з тэхнікай напісання. Пісьмо ўставам з’яўляецца збалансаваным пісьмом. Кожная літара займала ў радку плошчу, блізкую да квадрата. Прагалаў у адным радку не рабілася. Вельмі рэдка дапускаўся нахіл літар. Самі літары вызначаліся геаметрычнасцю напісання. Сіметрычныя элементы літар былі ўраўнаважаны і адпавядалі адна адной. Кожны элемент літары пісаўся асобным рухам, з адрывам пярэ ад паперы. “Цяжкія” літары пісаліся ў некалькі прыёмаў. Перапісчык пісаў уставам вельмі марудна: за дзень не больш чым 2 лісты.

Скарачэнняў ва ўставе няшмат. Літары, якія выносіліся над радком, пісаліся звычайна над цітламі (спецыяльнымі надрадковымі знакамі), прычым іх таксама было няшмат.

Прынцыпы скарачэння ў старажытнейшых рукапісах наступныя. Часцей за ўсё скарачаліся так званыя “свяшчэнныя словы”, якія пісцы хацелі схавач ад недасведчаных (*Бог, Гасподзь* і іншыя). Гэтыя скарачэнні не толькі пераходзілі з грэчаскіх і лацінскіх рукапісаў, але і ствараліся самастойна.

Слова скарачалася:

1) па прынцыпе сцяжэння (кантракцыі), калі асобныя літары (у першую чаргу галосныя) выкідваліся і слова пакрывалася спецыяльным знакам (цітлай);

2) з дапамогай выносных літар. Найчасцей ва ўстаўных тэкстах выкарыстоўваецца літара “o” над “w” у прыназоўніку “^”.

Колькасць слоў, якія пісаліся скарачана, з цягам часу павялічвалася. У XI – XII стст. пісаліся скарачана (пад цітлам) такія словы, як амнъ (амінь), батьство (багацце), прдтче (прадчеча), два, двца (дева, дэвіца), кнзя (князя), пріча (прачыста), трце (тройца), стрпыць (страстотерпец), прмдрость (прамудрасць), чсть, нечсть (чысць, нячысцікі), црство, цсрствие (царьство, цесарьствие), цсрь, цсря (цесарь, цесаря), слнце, слнчьный (сьленьце, сьленьчый), бцю (багародзіца), смрти (сьмрть), днъ (днь).

Ва ўставе абмежавана колькасць надрадковых знакаў – націскаў і прыдыханняў. Вертыкальныя часткі літар стаялі перпендыкулярна, гарызантальныя – паралельна радку. За лінію радка выходзілі толькі асобныя літары. Ліст, напісаны ўставам, меў справа і злева, зверху і знізу палі і разліноўваўся. Устаў ведаў знак прыпынку – кропку, выкарыстанне якой было неўнармаваным. Кропкамі з абодвух бакоў маглі выдзяляцца і літары-лічбы. Паміж словамі часам выкарыстоўваліся знак словадзялення – “паерак” (°), які замяняў у словах знакі “ü” або “û”.

Устаўное пісьмо па захаваўшымся рукапісам можна прасачыць з пачатку пісьменнасці і да XVII ст. Зразумела, што на такім вялікім адрэзку часу ўстаў меў некалькі відаў: старажытны ўстаў, з XI па XIV ст., звычайна на пергамене, і новы ўстаў, з XV па XVII ст., часцей на паперы.

Найбольш звычайнай асаблівасцю самага старажытнага ўстава з’яўляецца тое, што ў ім вышыня літар і сярэдняя іх шырыня аднолькавыя, а ва ўставе больш позняга часу літары больш вузкія і стаяць дастаткова блізка адна ад другой. Гэта рыса заўважана дастаткова рана, ужо ў XIII ст., (напр., у Псалтыры 1296 г., Евангеллі 1317 г. і інш.). Далей, у самым старажытным уставе (як, напр., Супральскі рукапіс, зборнік Святаслава 1073 г., Мсціславава евангелле) лініі літар не адрозніваюцца асаблівай таўшчынёй, нават у тых рукапісах, у напісанні літар якіх асноўныя рысы дастаткова тоўстыя (як у Астравіравым евангеллі).

XI ст. у палеаграфічных асаблівасцях мае шмат агульнага з XII ст. Адрозненні паміж XI і XII стст. нешматлікія і нярэзкія. Устаў XI ст. адрозніваецца ад устава XII ст. у асноўным па напісанні 3 літар (w, ¼, h). У XI ст. амега пісалася так, што ўсе яе часткі кранаюцца мяжы. У XII ст. вертыкальная мачта выступала перад радком, а гарызантальная пісалася ў межах мяжы.

Агульныя прыкметы XI–XII стст. з’яўляюцца сіметрычнасць і геаметрычнасць напісання літар. Літары æ, ÷ пішуцца ў выглядзе чашы.

З XI ст. захаваліся ў асноўным прыгожыя, каліграфічныя рукапісы, якія напісаны больш-менш буйнымі, вычурнымі почыркамі. Дробныя і простыя почыркi вядомы галоўным чынам напрыканцы XI ст. У XII ст. пераважаюць рукапісы больш простага і дробнага “справавога” почырку. Раскошных рукапісаў XII ст. вельмі мала.

З XIII ст. сіметрычнасць і геаметрычнасць напісання літар парушаецца; ва ўставе XIV ст. гэтыя тэндэнцыі ўсё больш развіваюцца. Ё і і дасягаюць верхняй мяжы радка. Яшчэ больш акругляюцца петлепадобныя элементы, губляецца геаметрычнасць абрысаў літар.

Такім чынам, некаторыя новаўвядзенні XIII ст. наступныя. Ніжнія петлі літар, якія былі раней акруглымі або трохвугольнымі, становяцца негеаметрычнымі. У некаторых літар такія “худыя” і “набухлыя” петлі можна заўважыць яшчэ ў XII ст., а галоўнае – толькі ў XIII ст. бываюць почыркi, у якіх гэта рыса праведзена паслядоўна, г.зн. у адносінах да ўсіх літар; верхнія часткі многіх літар з часам скарачаюцца. Калі шукаць агульныя графічныя прычыны такіх змен XIII ст., то яна – у паслабленні каліграфічнага прынцыпу, у агульным спрашчэнні прыёмаў пісьма. Так званыя новыя почыркi выпраўляе літары, робіць іх зноў прыгажэйшымі, але зберагае іх новыя, часткова несіметрычныя і негеаметрычныя начыркi. Такія почыркi пераходзіць і ў XIV ст., дзе яшчэ больш удасканалюецца. Яго галоўнай вартасцю з’яўляецца большая ў адрозненне ад старой кірыліцы выразнасць. Справа ў тым, што кожная літара мае свайго роду “сігнальную частку”, тую, па якой яна з першага погляду адрозніваецца. У выніку скарачэння вярхоў, пад’ёму перакладзін і набухання петляў у новым почырку сігнальныя часткі ў значнай колькасці літар канцэнтравалася ўверсе, такім чынам утварылася як быццам адна агульная сігнальная лінія. У старажытнай кірыліцы такога агульнага сігнальнага ўзроўню не было.

XIV ст. завяршае эвалюцыю XIII ст., сярод почыркаў застаюцца ў выкарыстанні ў большасці толькі новаўвядзенні і начыркi XI–XII стст., якія ў XIII ст. зберагаліся ў якасці перажытку, у XIV ст. знікаюць, а новаўтварэнні XIII ст. на працягу XIV ст. дасягаюць больш поўнай тыповасці; верх многіх літар значна скарачаецца. У апошняй чвэрці XIV ст. з’яўляецца вельмі прастыя почыркi, у якім даследчыкі бачаць не ўстаў, а паўустаў.

Увогуле, размеркаванне помнікаў па стагоддзях – прыём, які парушае нагляднасць паслядоўнай эвалюцыі почыркаў; поле асобных прыкмет вельмі разнастайнае: адны прыкметы ахопліваюць стагоддзе,

іншыя – паўвека, трэція – паўтара стагоддзя. Акрамя таго, поле розных прыкмет нярэдка перасякаецца пагранічнымі лініямі стагоддзяў: почыркi канца XI ст., асабліва почыркi простыя, вельмі падобны на почыркi першай паловы XII ст., а почыркi другой паловы XII ст. – на почыркi пачатку XIII ст. У цэлым у XIII ст. почыркi з часам губляюць свой сіметрычны характар, а пераходны характар эпохі праяўляецца ў шматлікасці варыянтаў. Гэта ёсць адна з тыповых з’яў XIII ст.: нярэдка старыя почыркi захоўваюцца пры новых нават у аднаго і таго ж пісца. Розныя літары могуць мець ад двух да чатырох варыянтаў.

Паўустаў – іншая, пазнейшая форма кірыліцы, якая з’явілася ўпершыню ў канцы XIII стагоддзя ў Балгарыі, з канца XIV стагоддзя ўжывалася для напісання кніг ва ўсходніх славян, канчаткова склалася ў XV–XVII стагоддзях. З’яўленне паўустаўнога пісьма супадае з часам разыходжання начыркаў у рукапісах Расіі і Вялікага княства Літоўскага. Пазней выпрацоўваюцца характэрныя рускае і беларуска-ўкраінскае пісьмо.

Пераход ад устава да паўустава варта ўспрымаць як заканамерны працэс замены аднаго выгляду шрыфта іншым, больш сучасным. Паўустаў з’яўляецца як у граматах, так і ў кнігах, але значнага распаўсюджвання ў XIV ст. не атрымоўвае. Нярэдка ў адной і той жа кнізе, напісанай некалькімі пісцарамі, мы бачым устаў і паўустаў побач. Само сабою зразумела, рукапісы другой паловы XIV ст. і першай паловы XV ст. уяўляюць большае або меншае змешванне то ўстава XIV ст., то ўсходнеславянскага паўустава з паўуставам паўднёваславянскага тыпу. У адных з іх пераважаюць ўсходнеславянскія формы літар, у іншых паўднёваславянскія, у залежнасці ад звычак і густу пісцоў.

Паўустаў XV ст. – першай паловы XVI ст. адрозніваецца вялікай колькасцю лігатур. Тэарэтычна ўсе вынасныя літары павінны пісацца з цітлай, але чым пазнейшы рукапіс, тым больш напісаных літар у рукапісе без пакрыцця.

З увядзеннем кнігадрукавання ў XV–XVI стст. друкаваны шрыфт быў адліты па ўзоры паўустава. Гэтае “кніжнае пісьмо” нярэдка пераймалі ў XVII і XVIII стст. Так, здаецца, стараверы пераймаюць яго і зараз. У залежнасці ад спрактыкаванасці і мастэрства пісцоў паўустаў адрозніваецца і па сваім знешнім выглядзе: часам ён бывае вельмі каліграфічны, напрыклад, у Евангеллях XVI–XVIII стст.; у кнігах гістарычнага зместу, апавядальнага і ў дзелах, дзе патрабуецца паскарэнне пісьма, прастата, а не аздабленне напісанняў, ён прымае характар беглага пісьма (беглы паўустаў); калі ў яго трапляюць адмысловыя скарапісныя знакі, ён з’яўляецца паўуставам, які пераходзіць у

скарапіс. Асабліва часта скарапісныя напісанні заходзяць у граматы, прычым раней за ўсё ў паўднёвых славян.

У развіцці паўустава назіраецца два этапы:

1) стары паўустаў (XIV – канец XV ст.) характарызуецца вялікім падабенствам з уставам; у якасці надрадковых знакаў былі цітлы, спалучэнні кропак і знак, які нагадвае знак кароткасці ў беларускіх літарах ў і й; знакамі прыпынку служылі кропка і двукроп’е; стары паўустаў яшчэ знаходзіцца ў цеснай сувязі з уставам пачатку XIV ст. Час ужывання яго – канец XIV і пачатак XV ст. Ён выключна рускага паходжання. Самыя тыповыя ўзоры яго можна бачыць у другой частцы Лаўрэнцьеўскага спісу летапісу, у тактыконе Нікана 1397 г.

2) новы (малодшы) паўустаў (XV–XVII стст.) развіваўся пад уплывам балгарскіх і сербскіх рукапісаў. Малодшы паўустаў выкарыстоўваўся паралельна са скарапісам пераважна ў помніках рэлігійнай і свецкай літаратуры 2-й паловы XV–XVI ст., зрэдку XVII ст. (“Чэцця”, “Александрыя”, “Аповесць пра трох каралёў-вешчуноў” канца XV ст., “Троя”, “Псалтыр”, “Арыстоцэлевы вароты” XVI ст., “Хранограф” XVII ст. і інш.). У малодшым паўуставе словы пісаліся асобна (акрамя прыназоўнікаў і злучнікаў з наступным словам), літары мелі больш скарапісных элементаў, чым у старым паўуставе, значна пашырылася напісанне літар над радком, пачала выкарыстоўвацца вязь. Шырока ўжываліся надрадковыя знакі – цітлы, спалучэнні кропак, рыскі-прыдыханні паерыкі інш. Больш разнастайнымі сталі знакі прыпынку – кропка, коска, двукроп’е, спалучэнне знакаў у канцы радкоў. Паўустаў з’явіўся ўзорам для шрыфтоў у выданнях Ф. Скарыны, С. Буднага, В. Цяпінскага, віленскіх выданнях «Граматыкі славенскай» (1596) і «Лексіса» (1596) Л. Зізання, куцяінскім (1631) і магілёўскім (1636) выданнях «Буквара» С. Собаля і інш.

У паўуставе, у параўнанні з уставам, асноўныя лініі меней правільныя, і наогул тып пісьма не строга паслядоўны; геаметрычны прынцып устава тут парушаецца: прамыя лініі дапушчаюць некаторую крывізну і вастраверхасць, крывыя не заўсёды супадаюць з правільнай дугой. У самой форме літар замест вуглоў часта дапускаюцца закругленні; замест акругласці часта назіраецца вуглаватасць; замест правільнай супамернасці частак звычайная непарапарцыянальнасць; назіраецца адрозненне і ў напісанні некаторых асобных літар (*прапануецца вывучыць самастойна*). Літары адступаюць адна ад другой даволі далёка, бо пісалі хутка, размашыста. У паўуставе скарачэнняў больш; з’яўляюцца знакі націску і прыдыханняў. Паўуствам пісалі звычайна на паперы, і большай часткай гэта пісьмо не буйное. Буйны паўустаў мала чым адрозніваецца ад найпазнейшага ўстава; зрэшты, апошні некаторымі

даследчыкамі і не адносіцца да ўстава. Час панавання паўустава пачынаецца з другой паловы XIV ст.

Узнікненне паўустава было прадвызначана трыма асноўнымі тэндэнцыямі ў развіцці пісьменнасці.

1. Узнікненне нелітургічнай пісьменнасці, і, як следства, з'яўленне піскоў, якія працуюць на заказ і на продаж. Працэс пісьма паскараецца і спрашчаецца. Майстар больш кіруецца прынцыпам выгады, а не прыгажосці. У.М. Шчэпкін так апісвае паўустаў: "... драбнейшы і прасцейшы за ўстаў і мае значна больш скарачэнняў; ... бывае нахільным – да пачатку або канца радка, ... прамыя лініі дапускаюць некаторую крывізну, круглявыя – не ўяўляюць правільнай дугі". Працэс распаўсюджвання і ўдасканалення паўустава прыводзіць да таго, што паступова ўстаў нават з літургічных помнікаў выцяскаецца каліграфічным паўуствам, які ёсць ні што іншае, як паўустаў, напісаны больш акуратна і з меншай колькасцю скарачэнняў. Прыкладам можа служыць Наўгародскае евангелле, з'яўляючыся напрасвольным (такім чынам, літургічным), выканана буйным паўуствам з выкарыстаннем вязі ў загаловках.

2. Запатрабаванне манастыроў у недарагіх рукапісах. Далікатна і сціпла ўпрыгожаныя, як правіла, напісаныя на паперы, яны ўтрымлівалі ў сабе ў асноўным аскетычныя і манаскія складанні.

3. Папулярнасць у гэты перыяд аб'ёмных зборнікаў- "энцыклапедыяў". Прыкладам могуць служыць Зборнікі манаха Кірыла-Белазерскага манастыра Ефросіна.

Агульныя асаблівасці паўустава наступныя:

1. З'яўляецца нахіл у літарых (налева або направа).

2. Знікае геаметрычнасць у напісанні літар. Памеры літар не вытрымліваюцца. Плаўныя пераходы ад прамых ліній да закругленняў змяніліся вуглаватасцямі.

3. Губляецца правільнасць чаргавання тонкіх і тоўстых ліній.

4. З'яўляецца падзел тэксту на словы і фразы, што палягчае чытанне і разуменне тэксту.

5. Павялічваецца колькасць скарачаных слоў (пад "цітлай").

У XV ст. побач з усходнеславянскім паўуствам з'яўляецца новае пісьмо, якое звычайна завуць паўднёваславянскім паўуствам. З'яўленне яго ў Расіі звязана з эміграцыяй насельніцтва са славянскіх краін Балканскага паўвострава пасля іх заваёвы туркамі. Усходнеславянскія пісары ўспрынялі некаторыя рысы арфаграфіі і начыркаў паўднёваславянскіх рукапісаў і выпрацавалі новы выгляд паўустава. Характэрная асаблівасць паўднёваславянскага паўустава – імкненне да падаўжэння вертыкальных ліній у літарых.

Паўднёваславянскі ўплыў назіраўся ў арфаграфіі даволі доўга і быў асабліва прыкметны ў царкоўных і літаратурных помніках.

Значна слабей ён адбіўся ў дзелавым пісьменстве, напрыклад, у розных граматах. У паўустаўным пісьме апошняй чвэрці XV – другой чвэрці XVI ст. назіраецца грэчаскі ўпрыў на рускі паўустаў, што можна растлумачыць ажыўлёнымі адносінамі Русі з грэчаскімі манастырамі і паўднёвымі славянамі. Апроч значнай колькасці грэчаскіх слоў, у пісьме ўжываюцца грэчаскія формы літар, сярод якіх найболей часта сустракаюцца “дэльта” і “псі”.

У XVI ст. паўднёваславянская арфаграфія ва ўсходнеславянскіх рукапісах становіцца значна меней прыкметнай. Што датычыцца дзелавых папер, то яны ўжо ў XV ст. пісаліся часцей за ўсё без паўднёваславянства, бо тут патрабавалася дакладнасць і адпаведнасць тым тэрмінам, якія ўжываліся ў звычайным жыцці.

Усходнеславянскі паўустаў XVII ст. наогул адрозніваецца прастотой почырку: ён пазбаўлены вытанчанасці почыркаў XVI ст. і грубай манернасці почыркаў XV ст.

Такім чынам, паўустаў менш строгі, чым устаўное пісьмо. Ён уяўляе сабой прамое, без нахілу, пісьмо, якое захоўвае прыкметы ўстаўнога пісьма, але мае мае спрошчанае напісанне элементаў літар. Пісьмо паўуставам атрымліваецца менш прыгожым, чым устаўное пісьмо. З’яўленне паўустава звязана з паскарэннем пісьма, што было выклікана павелічэннем колькасці папер і пацягнула за сабой росквіт пісьменнасці сярод насельніцтва. Менавіта ў паўуставе многія літары набылі формы, якімі мы карыстаемся зараз.

У паўуставе многія літары набылі формы, якімі мы зараз карыстаемся. Паўустаў XV ст. – першай паловы XVI ст. адрозніваўся вялікай колькасцю лігатур (спалучэнне дзвюх літар для абазначэння аднаго гукі). Для вызначэння часу напісання паўуставам важна прааналізаваць характар напісання вынасных літар. Характэрныя заканамернасці ўжывання вынасных літар наступныя.

1. Выносіліся канцавыя зычныя.
2. Выносіўся над радком зычны перад іншай зычнай слова.
3. Выносілася літара *ѣ*, неабавязкова перад зычнай, а і перад галоснай, сама галосная або выносілася, або апускалася.
4. Выносіліся склады *лі, ні*, з галоснай і ці без яе.
5. Выносілася галосная і пасля іншых галосных у канцы і сярэдзіне слова.
6. У канцы прыметнікаў і на канцы прыслоўяў выносіўся апошні склад.
7. Выносіўся склад *чэ*, галосная *э* не пісалася.

Усе вынасныя літары павінны былі пісацца пад цітлай, але чым маладзейшы рукапіс, тым больш літар было без пакрыцця. У XV ст. без цітлы пісаліся літары *æ, ç, ì, ð*.

У апошняй трэці XIV ст. – пачатку XV ст., калі ўсходнеславянская пісьменнасць трапляе пад паўднёваславянскі ўплыў, адначасова з паўуставам ідзе развіццё **скарапісу**. Гэтыя два тыпы пісьма з XV ст. існавалі паралельна і адрозніваліся чыста функцыянальна: паўуставам пісаліся кнігі, а скарапісам – дакументы, сярод якіх дыпламатычныя дагаворы, адміністрацыйнае справаводства: пісцовыя і перапісныя кнігі, судовыя дакументы, розныя следчыя справы, а таксама гаспадарчыя дакументы. З XVII ст. скарапісам часцей пачынаюць пісаць і літаратурныя творы. Першасная прычына ўзнікнення паскоранага пісьма – павелічэнне аб’ёму дзелавой дакументацыі.

Скарапісу як графічнаму віду пісьма ўласцівы наступныя прыкметы: 1) сярэдні і хуткі тэмпы пісьма; 2) “лёгкая” і “сярэдня” вага (“тлустасць”); 3) як правіла, сярэдні і дробны памеры пісьма; 4) адсутнасць сіметрычнасці і суразмернасці літар; 5) у больш чым дзве лінейкі выконваюцца “а” (на ранніх этапах, у далейшым як адзін з варыянтаў), “ã” (адзін з варыянтаў), “ä”, “æ”, “ç”, “p”, “ø”, “ó”, “ô”, “f”, “x”, “ö”, “ø”, “ú”, “û” (на ранніх этапах) “¼”, “k”; 6) прамое ці нахіленае ўправа пісьмо; 7) крывалінейная форма рухаў пяра; 8) безадрыўнае пісьмо; 9) свабодны, прасты дукт (паслядоўнасць напісання пісцом састаўных элементаў літар накірунак (вертыкальны, гарызантальны) іх напісання); 10) крывалінейная форма рухаў пяра пры напісанні і злучэнні элементаў літар і саміх літар; 11) безадрыўны тып злучэння рухаў пры напісанні элементаў літар і саміх літар; 12) невялікая колькасць рухаў (прыёмаў) пры напісанні элементаў літар і саміх літар; 13) вялікая варыянтнасць літар; 14) вялікая колькасць скарачэнняў; вынасныя літары пішуцца без цітлы; 15) развітая сістэма памежных сігналаў.

Памяншэнне памераў пісьма з’яўляецца адной з вырашальных прыкмет скарапісу, таму дробны ўстаў папярэдніх стагоддзяў трэба прызнаць яго далёкім продкам.

У развіцці скарапісу вылучаюцца тры перыяды: 1) апошняя трэць XIV – канец XV ст.; 2) першая палова XVI ст.; 3) другая палова XVI–XVII ст. (на Русі – XVIII ст.).

Першы перыяд можна назваць перыядам “устаўнога скарапісу”, паколькі графіка скарапіснага пісьма яшчэ блізка да графікі ўстава. Для гэтага перыяду характэрна фарміраванне дыферэнцыруючых прыкмет літар. У XV ст. пры напісанні скарапісам літары выпісваюцца без ножкі. Другі – пераходны – перыяд характарызуецца фарміраваннем тых асаблівасцей, якія рыхтавалі пісьмо да курсівізацыі. У XVI ст. узнікаюць першыя безадрыўныя напісанні суседніх літар. Для трэцяга перыяду – перыяду курсіўнага скарапісу – уласціва актыўнае развіццё і панаванне курсіўнага пісьма. У XVII ст.

такая манера пісьма распаўсюджваецца. Безадрыўнасць пісьма к XVIII ст. нагадвае напісанне сучасных прапісных літар, літары акругляюцца. Скорапіс XVIII ст. цяжкі для прачытання. Пачынаючы з XVIII ст., скорапісам на Русі часцей пачынаюць пісаць літаратурныя творы.

Дзякуючы таму, што персанальны штат пісараў і дзякаў канцылярыі ВКЛ быў у значнай ступені прадстаўлены выхадцамі з Валыні, пералічаныя асаблівасці былі перанесены ў пісьмо велікакняжацкіх дакументаў, якое паслужыла ўзорам для афармлення іншых відаў дзелавой пісьменнасці.

У якасці памежнага сігнала гэтага перыяду выкарыстоўваецца кропка, якая адасабляе асобныя словы і іх групы. Фарміруюцца прабелы. Замест кропкі можа выкарыстоўвацца коска. У якасці памежнага сігнала пачатку і канца слова выступае “якарнае” е. Некаторыя літары становяцца падобнымі да цітлаў, пад якімі яны пісаліся. Неабходнасць выконваць цітлы адпадае, і яны знікаюць.

Скорапіс першай паловы XVI ст. развіваецца ў напрамку паступовага паскарэння тэмпу пісьма, страты сіметрычнасці літар і прамалінейнасці рухаў, стварэння такога дукту, які б забяспечваў безадрыўнае напісанне як элементаў, так і саміх літар. Калі раней дукт быў падпарадкаваны кананічнай форме літары, то цяпер, наадварот, форма літары часта залежыць ад дукту. Колькасць рухаў пяра пры выкананні шэрагу літар змяншаецца.

Першыя графічныя змены адбываюцца ў тых літарах, якія пісаліся з вялікай колькасцю прыёмаў.

Характэрныя рысы скорапісу першай паловы XVI ст.: а) пісьмо асабліва дробнае; невялікі памер пісьма можна растлумачыць эканоміяй паперы, уласнай вытворчасці якой у ВКЛ не існавала да 1520-х гг.; б) у 1524 г. быў заснаваны першы папяровы млын на тэрыторыі ВКЛ; цяжка вызначыць аб’ём і ролю яго прадукцыі на папяровым рынку краіны, але можна заўважыць, што з 20-х гг. XVI ст. пісьмо паступова пачынае буйнець.

Такім чынам, у першай палове XVI ст. сіметрычнасць і прамалінейнасць напісанняў шэрагу літар страчваецца. З’яўляюцца першыя безадрыўныя напісанні суседніх літар. Безадрыўна часам пішуцца радковыя “ть”.

У гэты час пачынае ўзнікаць графічная варыянтнасць літар. Прычынай гэтага з’яўляецца нераўнамернасць узнікнення і замацавання новых напісанняў. Розныя варыянты могуць выкарыстоўвацца як у пісьме аднаго чалавека, так і ў пісьме розных асоб, якія пісаліся ў адзін і той жа час. Варыянтнасць уласціва не толькі для літар, якія выкарыстоўваюцца даволі часта і маюць складаны дукт, але і для даволі простых літар.

У якасці памежных сігналаў пачатку і канца слова па-ранейшаму выкарыстоўваецца падоўжанае і пашыранае *е*, а таксама непаслядоўна – *а*. Скорапіс гэтага перыяду характарызуецца вялікай колькасцю вынасных літар. Звілістасць выцясненне ўсе астатнія варыянты, што значна сказала на графіцы літар. Можна заўважыць актыўнае выкарыстанне спірытусаў (псілій) і каморы.

Асноўнай асаблівасцю скорапісу 2-й паловы XVI–XVII стст. з’яўляецца развіццё і панаванне курсівацыі, г.зн. безадрыўнага напісання элементаў літар і саміх літар.

На працягу ўсяго папярэдняга перыяду ішло развіццё такога дукту, які б даваў магчымасць літарам пісацца не толькі ў мінімальную колькасць прыёмаў, але і звязвацца з суседнімі.

З апошняй трэці XVI ст. назіраецца актыўны рост звязных – безадрыўных і прамежкавых – напісанняў. Найбольш вялікую групу такіх напісанняў складаюць спалучэнні з “*о*” і “*у*”: “*ат*”, “*ет*”, “*ит*”, “*ст*”, “*та*”, “*те*”, “*ти*”, “*то*”, “*ту*”, “*ты*”, “*ть*”, “*лт*”, “*гь*”, “*кь*”, “*ль*”, “*мь*”, “*пь*”, “*сь*”, “*ть*”, “*чь*”.

Укараняюцца безадрыўныя і прамежкавыя напісанні трох літар з удзелам “*о*”, дзе гэта літара займае другое месца: “*ате*”, “*ати*”, “*ато*”, “*ете*”, “*ети*”, “*ста*” і інш.

У XVII ст. выкарыстоўваецца больш як 130 звязных напісанняў радковых з радковымі. Скорапіс гэтага перыяду характарызуецца найбольшай ступенню варыянтнасці літар.

Актыўна выкарыстоўваюцца лігатурныя злучэнні. Лігатуры ўтвараюць радковыя з радковымі “*я+к*”, “*д+р*”, “*и+в*” і інш.; радковыя з надрадковымі “*р+б*”, “*р+т*”, “*ц+п*” і інш.

Ролю памежных сігналаў па-ранейшаму выконвае “*а*”. Расце колькасць спалучэнняў, якія ўжываюцца над радком: “*мь*”, “*нь*”, “*чи*” і інш.

Нарэшце, самымі магутнымі памежнымі сігналамі становяцца і звязныя напісанні літар, якія ў далейшым павінны ліквідаваць амаль усе астатнія.

Такім чынам, скорапіс, як і паўустаў, узнік у апошняй трэці XIV ст. і развіўся з устаўнога пісьма. У адрозненні ад паўустава, дынаміка развіцця скорапісу ішла ў іншым напрамку і была звернута да курсівацыі. Для скорапісу было характэрна памяншэнне памераў пісьма, больш хуткі тэмп і спрошчанае у напісанні саміх літар. Своеасаблівай з’явай для скорапісу з’яўляецца варыянтнасць у напісанні літар і актыўны рост звязных – безадрыўных і прамежкавых – напісанняў.

АРНАМЕНТ І ІНІЦЫЯЛЫ. ВЯЗЬ. КРЫПТАГРАФІЯ

Найбольш часта распаўсюджаным элементам упрыгожвання рукапісу з'яўляюцца **арнамент, ініцыялы і застаўкі**. Яны выконваліся кінавар'ю або фарбамі.

Арнамент (з лац.) – узор з рытмічна ўпарадкаваных элементаў для аздаблення твораў выяўленчага і дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Застаўка – гэта ўпрыгожванне ў выглядзе арнаменту, якое было памерам на ўсю шырыню старонкі і размяшчалася перад пачаткам тэксту. Застаўка служыла своеасаблівай рамкай, куды запісваўся тэкст. Многія старажытныя рукапісы мелі мініяцюры і называліся “ліцавымі”.

Першыя два стагоддзі (XI–XII стст.), калі існавала пісьменнасць, у рукапісах быў распаўсюджаны старавізантыйскі стыль арнаменту.

Асноўнай прыкметай ініцыяла старавізантыйскага стылю з'яўляцца паўтаральнасць пэўнага матыву (геаметрычнага, расліннага). Часта такія ініцыялы меў кінаварны контур. Старавізантыйскі стыль ва ўсходніх славян дапаўняўся зааморфнымі матывамі. Такія ініцыялы мае Астравірава евангелле (1056–1057).

З XIII ст. ва ўсходніх славян паступова пашыраліся застаўкі і ініцыялы тэраталагічнага стылю, які дасягае росквіту ў XIV ст. Для гэтага стылю характэрна фантастычнае перапляценне жывёл і раслін у адным ініцыяле. Часта сілуэт жывёлы дэфармаваўся і аказваўся сплеченым нейкім узорам. Застаўка тэраталагічнага стылю ўтварала сабой люстраное аб'яднанне двух арнаментаў, пабудаваных па ўзоры ініцыялаў. Сам арнамент быў акаймаваны рамкай, у якой былі плеченыя вуглы і сярэднія часткі.

У XIV ст. у старажытнарускіх рукапісах застаўкі выконваліся на блакітным колеры.

З XV ст. на ўсходнеславянскую пісьменнасць моцны ўплыў аказала пісьменнасць паўднёvasлавянская. Тэраталагічны стыль паступова выцясняецца новавізантыйскім і балканскім. Новавізантыйскі арнамент складаецца са стылізаваных раслін, якія намалюваны на залатым фоне ў геаметрычнай рамцы. У XVI ст. новавізантыйскі стыль выкарыстоўваўся ў дарагіх кнігах, якія прызначаліся для найвышэйшых пластоў грамадства.

У простых рукапісах сустракаюцца ўпрыгожванні балканскага стылю. Яго матывы: пераплецення ў прамую клетку жгуты, ленты, кругі, васьмёркі. Узор можа быць кантурны, а можа быць напісаны фарбамі, розным колерам.

У XVI ст. новавізантыйскі стыль дапаўняецца элементамі старадрукаванага стылю. Яго матывы – гэта буйныя травы; трава дапаўняецца пладамі дрэў або кветкамі. Выконваюць арнамент чорнай

фарбай па белым фоне. Тут назіраецца ўплыў заходнееўрапейскіх гравюр, якія выкарыстоўваліся ў друкаваных кнігах. Чорна-белыя застаўкі і ініцыялы, выкананыя ў старадрукавым стылі, былі падфарбаваны залатымі ці канаварнымі лініямі. З распаўсюджвання кнігадрукавання з XVII ст. старадрукаваны стыль пачынае панавать у рукапісах.

Самым старажытным помнікам кніжнай культуры, які дайшоў да нас, з'яўляецца Астравірава евангелле, напісанае ў Кіеве ў 1056–1057 гг. дыяканам Рыгорам па загадзе наўгародскага пасадніка Астравіра, сваяка вялікага князя кіеўскага Ізяслава Яраславіча. У кнізе захаваліся тры з чатырох мініяцюр з малюнкамі евангелістаў Іаана, Лукі і Марка, маляўнічыя застаўкі і ініцыялы. Гэта раскошны асобнік, мастацкае афармленне якога шмат у чым ідзе ад візантыйскіх традыцый. Мініяцюры напісаны на пергамінных лістах шчыльнымі сакавітымі фарбамі і як бы накладзеныя на непразрысты залаты фон. Мініяцюры з малюнкамі Лукі і Марка часта параўноўваюць з папулярнай у той перыяд перагародчатай эмаллю. Мініяцюра евангеліста Іаана з Прохарам выкананая іншым мастаком. Тут, у адрозненне ад двух першых мініяцюр, у наяўнасці пошукі глыбіні выяўленчай прасторы. Персанажы ўпісаны ў чатырохкутную разетку, якая выконвае адначасова дзве функцыі – вертыкальна пастаўленай дэкаратыўнай рамы і гарызантальнай падставы. Ніжні пялёстак высланы мазаічным полам – на ім Іаан, злева, вышэй ад яго, – Прохар, справа – падстаўка для кніг. Маляўнічыя прыёмы мініяцюрыста бачныя ў адважна накладзеных прабелах і зацяненнях, якія пазначаюць драпіроўку вопраткі і абмалёўваючых формы чалавечых фігур.

Візантыйскі ўплыў выразна адбываецца ў мініяцюрах і застаўках рукапісу, але ў ініцыялах ён практычна адсутнічае. Хутчэй тут можна ўбачыць сувязь з заходнееўрапейскім ініцыялам. Разнастайнасць у іх выкананні гаворыць аб творчай самастойнасці і прафесіяналізме кіеўскіх мастакоў.

Вяззю называецца кірылічнае дэкаратыўнае пісьмо, якое мае мэтай звязаць радок у непрырыўны і раўнамерны арнамент. Гэтая мэта дасягаецца рознага рода скарачэннямі і ўпрыгожваннямі. Вязь сустракаецца ў рукапісах, на фрэсках, на абразях, званых, на металічных і пашытых рэчах, на надмагільных помніках. Змест вязі складаюць малітва, выслоўе, памятны надпіс, назва старажытнага помніка; апошняе – у рукапісах звычайны выпадак. Вязь можна было сустрэць не толькі ў рукапісах, але і на фрэсках, іконах, званых, надмагільных камянях. Дзе б ні з'яўлялася вязь, месца для яе загадзя адмерана дэкаратыўнымі рамкамі, а памеры надпісу вызначаны яе складам. Задача, такім чынам, заўсёды заключаецца ў тым, каб вызначаны лік літар прыгожа памясціць у пэўнай прасторы. Калі лік літар значны, а прастора малая, каліграф прыбягае да скарачэння,

у адваротным выпадку ён маскіруе пустоты рознымі ўпрыгожваннямі. Упрыгожванні неабходны яшчэ і ў тым выпадку, калі літары па ўласцівасцях свайго напісання пакідаюць неадхільныя прабелы ўверсе, унізе або ў сярэдзіне радка. Але могуць быць радкі вязі, якія, не змяшчаючы ні істотных скарачэнняў, ні істотных ўпрыгожванняў, усё ж такія падыходзяць пад паняцце вязі.

Розныя тэхнічныя прыёмы вязі як у выглядзе скарачэнняў, так і ў выглядзе ўпрыгожванняў узнікалі неадначасова і на розных тэрыторыях, і таму яны змяшчаюць палеаграфічныя прыкметы. У залежнасці ад матэрыялу і прызначэння ўпрыгожаных ёю прадметаў вязь падзяляецца на разрады, якія павінны вывучацца палеографам асобна, бо пры падабенстве агульных шляхоў развіцця адны і тыя ж перамены ў розных разрадах вязі не супадаюць храналагічна. Так, напрыклад, вязь металічнага посуду ў сваім развіцці апырэджае вязь рукапісную, а вязь старадрукаваная некалькі адстае ад яе.

Асновай для напісання вяззю былі скарачэнні. Асноўныя тыпы скарачэнняў:

1. Скарачаліся вертыкальныя элементы літар, для таго каб размясціць літары бліжэй адна да адной. Значна памяншаюцца памеры літар, пры гэтым элемент другой літары таксама можа скарачацца.

2. Калі 2 суседнія літары паменшаны ў 2 разы і пішуцца адна пад другой.

3. Лігатура, якая ўтвараецца на аснове супадзення мачт – вертыкальных элементаў літар.

4. Калі самі мачты скарачаюцца, раздзяляюцца.

5. Лігатура, якая аб'ядноўвае мачту адной літары і паўмачту другой, мачта працягваецца.

6. Лігатура, якая заснавана на супадзенні паўмачт.

7. Лігатуры, якія ўтвараюцца шляхам супадзення дугападобных элементаў.

8. Лігатуры, якія супадаюць петлямі.

9. Лігатуры, утвораныя супадзеннем літар у адной кропцы.

10. Псеўда-лігатуры, калі суседнія літары спецыяльна злучаюцца нейкай рыскай, якая не з'яўляецца элементам ні адной лігатуры.

Сістэма вязі складалася ў візантыйцаў пазней за заснаванне славянскага пісьменства, і таму ў яе старажытным перыядзе вязь адсутнічае: у паўднёвых славян першыя дакладна датаваныя помнікі вязі адносяцца да першай паловы XIII ст., ва ўсходніх – да канца XIV ст. У самой Візантыі да X ст. загалоўныя радкі рукапісаў графічна мала адрозніваюцца ад тэксту, яны пішуцца часам іншым почырмам (уставам у помніку скарапісным), часам некалькі

буйнейшым за тэкст, альбо пішуцца малінавай фарбай, часта яны па пісьму нічым не адрозніваюцца ад тэксту, але паверх літар злева направа скрозь памазаны (пакрытыя з пэндзля) празрыстай зялёнай або жоўтай фарбай. Старажытнейшыя глагалічныя рукапісы, сярод славянскіх, бліжэй за ўсё ў гэтых адносінах да грэчаскіх таго перыяду: у глагалічных знаходзім у загалоўках малінавыя (Марыінскае евангелле) і памазаныя (Асеманіева евангелле) радкі; глагалічныя загалоўкі пішуцца, акрамя таго, больш падзельна і больш вуглавата за тэкст, так сказаць “больш устаўным почыркам,” але па большай частцы ўжо значна буйнейшым за тэкст; дробныя радкі загалоўкаў, нярэдка ў Марыінскім і Асеманіевым евангеллях, напісаны радковым почыркам і адрозніваюцца ад тэксту радкоў толькі фарбай. У Візантыі з пачатку X ст., але яшчэ не часта, загалоўныя радкі, асабліва ў літургічным уставе, становяцца буйнейшымі і больш каліграфічнымі; літары атрымоўваюць двойныя контуры; гэтыя контуры часам адцяняюцца або скрозь запаўняюцца фарбай, часам дзвюма або трыма рознымі фарбамі папераменна. Пад канец X ст. з’яўляюцца ўпрыгожванні на асобных літарах і лігатуры (спайка) дзвюх суседніх літар. Але гэтыя выпадковыя з’яўленні ні тут ні там яшчэ не складаюць сістэмы.

З пачатку XI стагоддзя візантыйскія рукапісы з падобнымі загалоўнымі радкамі сустракаюцца найчасцей і ў іх лігатуры – больш складаныя і больш ужывальныя. З гэтых элементаў да сярэдзіны XI стагоддзя склалася візантыйская вязь, гэта значыць сістэматычнае дэкаратыўнае пісьмо. XII стагоддзе ёсць час найбольшага распаўсюджвання візантыйскай вязі, у XIII стагоддзі і асабліва ў XIV стагоддзі выкарыстанне яе прыкметна скарачаецца, у XV стагоддзі яна знікае амаль зусім. Візантыйская вязь, аднойчы склаўшыся, амаль не змянялася і нават у эпоху найбольшага росквіту была распаўсюджана значна менш, чым на ўсходнеславянскіх землях XV–XVII стагоддзяў. Упрыгожванні візантыйскай вязі па большай частцы ёсць дробныя раслінныя матывы (галінка, сцяблінка, вусік, хабаток, вузельчык).

Скарачэнні візантыйскай вязі – лігатура (звычайна мачта + мачта); падпарадкаванне адных літар другім; супадпарадкаванне дзвюх літар; уключэнне адной літары ў другую; супадзенне ў кропке (не ў лініі), а роўна розныя камбінацыі тых жа прыёмаў. Акрамя таго, вядомыя словы (галоўныя рэлігійныя паняцці) пісаліся скарачана пад гарызантальнай цітлай.

У паўднёвых славян вязь вядома з XIII стагоддзя. Найстаражытнейшы яе датаваны помнік – 1230 год, надпіс цара Іаана Асеня II на мармуровай калоне ў царкве Сарака Пакутнікаў у Тырнаве. Гэты надпіс, як і сербская вязь XIII стагоддзя (напрыклад,

у Шастадневе Сінадальнай бібліятэкі, 1263 год), далёка не можа быць названа мастацкім. У XIV стагоддзі паўднёvasлавянская вязь становіцца больш багатай і цікавай за свае візантыйскія ўзоры: паўднёvasлавянскія каліграфы, відавочна, авалодалі стылем вязі і распрацавалі яго на больш удзячнай кірылічнай глебе; спачатку гэта заўважаецца ў граматах – у імёнах і тытулах балгарскіх цароў і сербскіх каралёў, пазней – ва ўсіх паўднёvasлавянскіх рукапісах.

З сярэдзіны XIV ст. мастацкая вязь шырока распаўсюдзілася ў пісьменстве; цэнтрам, з якога пачалося шэсце вязі, быў Афон. У гэтай паўднёvasлавянскай вязі намячаюцца два стылі: прыродны і геаметрычны; першы чэрпае свае матывы са свету раслін і часткова са свету насякомых (што прыкметна не толькі ў дробных упрыгожваннях, але таксама ў трактоўцы звільстых і акруглых контураў саміх літар); другі, значна больш рэдкі стыль, пазбягае ўпрыгожванняў і задавальнаецца строгім узнаўленнем геаметрычных элементаў кірыліцы. Прыгажэй за гэтыя стылі паўднёvasлавянскі сярэдні стыль, які злучае вольны геаметрычны характар літар з лёгкімі расліннымі ўпрыгожваннямі. Падзенне паўднёvasлавянскіх дзяржаў яшчэ ў XIV ст. спыніла развіццё паўднёvasлавянскай вязі, якая яшчэ трымаецца ў XV і XVI стст., нараджаючы цікавыя манеры прыроднага стылю, але не вынаходзячы новых тэхнічных прыёмаў. З XV ст. з'яўляецца румынская вязь; яна заснавана на паўднёvasлавянскай вязі і прадстаўляе розныя манеры прыроднага стылю; асабліва распаўсюджана манера высокіх літар з паменшанымі вярхамі і нізамі, якія даволі рэдка стаяць у радку.

У канцы XV ст. вязь шырока распаўсюджана па ўсёй тэрыторыі ўсходніх славян, і з гэтага моманту выяўляюцца дыферэнцыяцыя ў рускай вязі. Усходнеславянская тэрыторыя была тады разбіта на два грамадскія саюзы – літоўска-рускі і маскоўскі. У вязі заходня і паўднёва-заходня Русь выказваліся за прыродны прынцып, бясконца ўзнаўляючы ў перайманнях рознай годнасці яго паўднёvasлавянскія і румынскія ўзоры. У маскоўскай Русі ўзяў верх геаметрычны прынцып. Пры гэтым заходня і паўднёва-заходня Русь нічога не прыбавілі да тэхнічнай сістэмы, створанай паўднёвымі славянамі, а маскоўская Русь стварыла розныя, раней нідзе не вядомыя тэхнічныя прыёмы, якія далі мастацтву вязі цікавае мастацкае развіццё і каштоўныя палеаграфічныя прыкметы. Каля 1500 года (найстаражытнейшы выпадак – у 1499 годзе) пскоўскія рукапісы знайшлі драбленне старых мачтавых лігатур: агульная мачта двух суседніх літар драбіцца пасярэдзіне. Гэты прыём перш за ўсё даў падставу павялічыць паказальнік вязі, што раней абмежавала б яе выразнасць: зараз мачтавыя лігатуры, не ствараючы сваёй кампактнасці, набылі падзельнасць, і вока без цяжкасці магло

зыходзіць ад месца драблення, назіраючы ўверх і ўніз вырасшыя мачты. Драбленне да канца XVI ст. магло выкарыстоўвацца па-за пскоўскімі рукапісамі. Наўгародская вязь XVI ст. выяўляе зграбны геаметрычны стыль, але мала тэхнічных новаўтварэнняў. У другой палове XVI ст. маскоўская каліграфічная школа Івана Грознага, засвоіўшы наўгародскую вязь пасля пераходу Макарыя на мітрапалітную кафедру, павялічвае колькасць паўштамбаў: літары, забяспечаныя петлямі, а таксама нахільнымі лініямі, ужо ў паўднёваславянскай вязі маглі ствараць гэтыя часткі або ў выглядзе дуг або ў выглядзе вертыкальных ліній з кароткім пакругленнем з аднаго боку. Ужо наўгародская вязь замяняла пры гэтым павароты зломамі, часам прыдавала петлям і нахільным выключна прамалінейныя формы; невялікія вертыкальныя лініі пры гэтым атрымліваюцца замест нахільных і крывых і могуць быць названы паўштамбамі.

Аднак колькасць вертыкальных паўштамбаў выклікала да жыцця два новыя тэхнічныя прыёмы:

1) новыя паўштамбы размяшчаліся ў адзін вертыкальны радок часткова адзін з другім, часткова са старымі штамбамі (мачтамі); ад гэтага атрымлівалася памылковае драбленне, гэта значыць атрымліваліся злучэнні, ніколі не быўшыя раней мачтавымі лігатурамі, але цалкам падыходзілі на драбленне старых мачтавых лігатур. І гэты прыём (да школы Івана Грознага амаль невядомы) толькі пад канец XVI стагоддзя атрымлівае больш шырокае распаўсюджанне;

2) літары, атрымаўшыя паўштамбы, маглі падымацца або апускацца на гэтых паўштамбах, даючы месца то знізу, то ўверсе радка суседнім літарам; з канца XVI ст. гэты прыём распаўсюджваецца на тэрыторыі Маскоўскай дзяржавы.

Да канца XVII ст. былі зроблены ўсе істотныя вынікі з новых тэхнічных прыёмаў: знойдзены ўсе лепшыя злучэнні, якія не перашкаджалі выразнасці. З гэтага моманту пачынаецца мастацкае падзенне вязі, якая, зрэшты, працягвае жыць у стараабрадным асяроддзі на працягу XVIII і XIX стст. З XVIII ст. вязь зберагаецца галоўным чынам у стараабраднай пісьменнасці. Лепшыя творы стараабраднага мастацтва, часткова ўмоўна, называюцца паморскім стылем (лепшыя творы стараабраднай каліграфіі XVIII і XIX стст. самі стараабрадцы звязваюць з гісторыяй паморскага толка, гэта значыць адной са стараабрадных рускіх цэркваў, якая атрымала сваё імя ад паўночнага памор'я Еўрапейскай Расіі. Не разглядаючы храналогію ўсіх прыёмаў, можна абмежавацца іх пералічэннем:

- 1) паўштамб становіцца штамбам;
- 2) вісячыя паўштамбы памнажаюцца;
- 3) літары ўпрыгожваюцца абрубкамі;

- 4) ствараюцца няправільныя абрубкі;
- 5) поўныя штабмы ствараюць шматлікія лігатуры;
- 6) паўштабмы ствараюць шматлікія лігатуры з паўштабамі; усе гэтыя злучэнні паходзяць на лігатуру;
- 7) з'яўляюцца няправільныя лігатуры таго самага рода; усе яны паходзяць на штабаваны;
- 8) літары падвяргаюцца нахільнаму зрэзу;
- 9) сіметрычныя часткі разводзяцца несіметрычна ў розныя бакі;
- 10) з'яўляецца драбленне некаторых паўштабавых лігатур.

Усе гэтыя асаблівасці, з'яўляючыся паступова з канца XVII – пачатку XVIII ст. і памнажаючыся ў XIX ст., маюць значэнне не столькі для палеографа, колькі для археолага: рамесленнікі XIX ст. валодаюць амаль выключна позняй паморскай вяззю, якая з прычыны гэтага паўсюль з'яўляецца на падробленых або груба паноўленых помніках мастацтва і быту. Усе тэхнічныя новаўтварэнні вязі, якія змяшчаюць дату, прадстаўляюць у той жа час вядомую мастацкую каштоўнасць. Такім чынам, і ў вязі адсутнасць прыкметы не даказвае, што помнік створаны да яе ўзнікнення, а прысутнасць прыкметы ёсць толькі зыходная дата.

Крыптаграфія (тайнапіс) – гэта таёмнае пісьмо, якое часам магчыма сустрэць у рукапісах, звычайна ў канцы тэксту. Крыптаграфія перайшла да паўднёвых славян з Візантыі, а на Русі яна была атрымана ад паўневых славян разам з хрысціянствам і пісьменнасцю; старажытныя выпадкі тайнапісу дайшлі да нас у рукапісах XII і XIII ст. Як у візантыйцаў, так і ў славян тайнапіс меў толькі абмежаваную сферу прымянення: ён ужываўся старымі пісцамі галоўным чынам у якасці забавы: пісец абарачваў у загадку сваё імя, а іншы раз адлюстроўваў тайнапісам прыпіскі больш ці менш выпадковага характару.

Пасля тайнапіс стаў ужывацца для зашыфроўкі тэкстаў, якія мелі палітычнае значэнне, а таксама выкарыстоўваўся ў дыпламатычнай перапісцы. Заходнія даследчыкі давалі некалькі фармальнае тлумачэнне пытанню аб паходжанні тайнапісу, лічачы яго з'яўленне “плодом возникшего и установившегося уже недоверия к себе подобным”, бачачы імкненне “отвести общественное внимание от задуманного плана или решения, держать это внимание в заблуждении, в обмане”. Пры гэтым разнастайныя віды рускага тайнапісу лічыліся звычайна запазычанымі ў іншых народаў. У сапраўднасці распаўсюджанне тайнапісу паказвае на ўскладненне задач пісьменнасці ў сувязі з працэсам грамадскага развіцця. Тайнапіс ужываўся і для таго, каб зрабіць некаторыя тэксты зразумелыя толькі для вызначанага, абранага кола асоб, і такім чынам мог быць выкарыстаны ў палітычнай барацьбе. Часам незвычайнае пісьмо

тайнапісам павінна было якраз звярнуць увагу чытача на дадзенае месца рукапісу, падкрэсліць яго палітычны сэнс і прызначэнне. Тайнапісныя тэксты ў выглядзе загадак тыпу заговораў абслугоўвалі рэлігійныя патрэбы грамадства. Часам у межах тайнапісу пісцы прыбягалі да іншаказанняў, баек, прытчаў, даючы тым самым штуршок развіццю асаблівых літаратурных жанраў.

Такім чынам, развіццё тайнапісу дыктавалася ўнутранымі патрабаваннямі феадальнага грамадства і дзяржавы, а не было простым вынікам змежных уплываў. Выкарыстанне розных сістэм тайнапісу, якія былі ва ўжыванні ў іншых славянскіх народаў і ў Візантыі, таксама як перанясенне некаторых рускіх прыемаў тайнапісу ў краіны Балканскага паўвострава, тлумачыцца ростам культурных і палітычных сувязей усходнеславянскіх краін з паўднёваславянскімі, якія мелі вялікае значэнне і ў справе барацьбы з узмацненнем агрэсіі турэцкіх феадалаў на Балканскім паўвостраве.

Тайнапіс, які ўжываецца ў кірылічных рукапісах, дзяліўся на некалькі сістэм.

Сістэма далёкіх (чужых) пісьмён

Гэта сістэма заключалася ў падмене славянскіх літар літарамі іншых алфавітаў.

1) *Глаголіца* ўжывалася ў рукапісах у выглядзе рэдкіх і кароткіх запісаў, якія часткова змяшчалі памылкі, і такім чынам, якія выяўлялі ў перапісчыкаў толькі выпадкое знаёмства з глагалічным пісьмом. Старажытныя выпадкі ўжывання глаголіцы знаходзяць у кароткіх надпісах, надрапаных вастрыём у наўгародскім Сафійскім саборы на вобмазку сцен. Гэтыя надпісы могуць быць аднесены да XI–XII стст. У адным зборніку, які напісаны ў Трансільваніі ў 1510–1515 гг., сярод розных тайнапісных прыпісак глагалічнае пісьмо сустракаецца 9 раз.

Ва ўсходнеславянскіх рукапісах глаголіца сустракаецца ў XII–XIII стст. У паўднёвых славян і часткова ў румын глаголіца сустракаецца ў якасці тайнапісу і ў больш познюю эпоху (канец XVI ст.), але нярэдка ў змешванні з іншымі знакамі.

Глаголіца з мэтай тайнапісу ўжывалася доўга, але, з прычыны малага знаёмства з ёю пісцоў, часта даволі няправільна, так што такія прыпіскі разабраць цяжка, а часам і зусім немагчыма. Напрыклад у рукапісе пачатку XVI ст. пачынаць чытанне трэба з Z, якая з’яўляецца 13-й літарай зверху ў левым вертыкальным слупку, і чытаць спачатку злева, а потым уверх і г.д. Такім чынам: “зде починаетс творении евстатиева прото алта w п тенскаго монастырю въ дъни благочестиваго и христалюбиваго господина нашего ивана Богдана воеводи”. Больш кароткія папярочныя радкі (пецітам) чытаюцца: “сі кніга наречес пр м рна. конець”. Літары, якія тут ужыты, па вонкаваму выгляду нагадваюць глаголіцу, але чыста глагалічных знакаў тут

вельмі няшмат: тут ёсць петлі, завіткі скарапісным кірылаўскім і часткова асаблівым прыдуманым знакам.

2) *Грэчаская азбука* ў якасці тайнапісу сустрэта ў XV ст. (пролаг Публічнай бібліятэкі 1431–1434гг.: “Подписал поп Гаврило Ржествен(ск)ии в лето 6954 (1456), при великом кн(я)зи Василии Василиевичи, при архиеп(і)с(ко)пе Ион (е) Киевском всея Руси”. Пазней, у эпоху новагрэчаскіх уплываў XVII ст. і славяна-грэка-лацінскай школы, у Маскве грэчаскія літары сустракаюцца ў тайнапісе ў змешванні з знакамі іншага характару.

3) *Пермская азбука* вынайджена ў XIV ст. рускім місіянерам Стэфанам Пермскім у зямлі Комі, сустракаецца ў якасці тайнапісу ў некалькіх рускіх рукапісах XV ст. Пермская азбука з’яўляецца пераробкай кірылаўскіх знакаў, нярэдка недапісаных; яна аднастайная і змяшчае нямала тыпаў у выглядзе вострага вугла ў тым ці іншым становішчы.

Як і ўвогуле ў крыптаграфічных прыпісках, пермскімі літарамі пісаліся іншы раз пасляслоўі: “Не надежным надежа съд ьтелю и творче слова неизреченном блгоизволенію еже сподобившаго мене окааннаго преплоути поучиноу неизъримоую сея бгодухновенныя кніги” (Біблія XV ст. збірання Ундольскага, № 1, на апошняй дошцы прама па дрэве); але гэтым жа пісьмом пісаліся і заўвагі на палях, у выглядзе “здь”, “зри”, “смотри” і інш., і некаторыя ўстаўкі ў тэксце, як “кондакъ не не пиши сему стому, понеже во оуставъ нтъ и азъ того ради остави мьсто: чаяхъ найти кондакъ стому, ино нигдъ не обрьтохомъ” (рукапіс XV ст.).

4) *Лацінская азбука* сустрэта ў выглядзе тайнапісу ў XVI–XVIII стст., яе стваральнікамі былі: часткова – пасольская частка вялікакняскай канцылярыі, а часткова – духоўная школа. У XVIII ст. на рукапісах семінарскага паходжання (запісы лекцый) нярэдка імёны тых, хто пісаў, уладальнікі, даты і іншыя запісы пададзены лацінскімі літарамі – цалкам ці ў спалучэнні з іншымі знакамі, іншы раз у тых жа рукапісах знаходзіцца асабліва вычварны, мудрагелісты і нязручны для чытання шрыфт, атрыманы з лацінскага.

5) Да гэтай сістэмы варта аднесці таксама розныя *вынайдженыя алфавіты*. Яны не так часта сустракаліся, рэдка былі цалкам арыгінальныя; у большасці выпадкаў прыдуманых алфавіты змяшчалі пераробку асобных грэчаскіх, глагалічных і кірылічных знакаў. Уся сістэма непрыхільных далёкіх алфавітаў наогул сустракалася нячаста.

Сістэма змененых знакаў

Сістэма змянення знакаў (“паўсловіца”) – значна больш цяжкі для расшыфроўкі від тайнапісу, пры якім пісец сам вышукваў, прыдумаў спосаб напісання літар, а для мэт тайнапісу не дапісваў якія-небудзь элементы літар. Гэта сістэма ўжывалася не часта,

прычым рэдка ў чыстым выглядзе – часцей у змешванні са знакамі далёкіх чужых алфавітаў ці прыдуманымі знакамі. Недапісаныя літары нярэдка сустракаліся ў выглядзе скарачэнняў у канцы радка; у паўуставе канца XIV – пачатку XV ст., які быў выпраўлены і ўжо нёс сляды паўднёваславянскага ўплыву, такія скарачэнні часам з’яўляліся над многімі літарамі і складалі свайго роду манеру. У ватыканскай бібліятэцы захоўваецца псалтыр XIV–XV стст., скрозь напісаны падобнай паўсловіцай; тут мэтай такога пісьма з’яўляецца, як мяркуюць, паскарэнне, але, зразумела, не без адцення забавы. Уся гэта сістэма тайнапісу вядома ў летапісах XIV–XVI стст., яна, верагодна, знойдзена паўднёваславянскімі каліграфамі і пранікла ў эпоху паўднёваславянскага ўплыву.

Сістэма замен

Сістэма замен вядома з XIII ст. Гэта від тайнапісу, пры якім адны знакі кірылічнага алфавіта замяняюцца іншымі. Гэта сістэма мае шмат варыянтаў. У старой пісьменнасці для сістэмы замен існавала назва “літарэя”; гэта слова лічыцца скажэннем мяркуемага “рыторыя” і тлумачыцца як “рыторская азбука”, гэта значыць пісьмо вучоных кніжнікаў. У самой старой пісьменнасці літарэя падзяляецца на простую і мудрую, або складаную.

1) *Простая літарэя* (ці тарабарская азбука) пакідае без замены ўсе галосныя, паўгалосныя *ѣ* і *ѥ*, а з зычных – літары *ѣ* і *ѥ*. Астатнія зычныя падзяляюцца на два рады адзін пад другім, па дзе сяць знакаў у радзе. Знакі знаходзяцца ў парадку кірылаўскага алфавіта, у верхнім радзе – злева направа, у ніжнім – справа налева.

Б В Г Д Ж З К Л М Н

Щ Ш Ч Ц Х Ф Т С Р П

На пісьме кожная літара замянялася адпаведнай парнай з іншага рада. Гэты від тайнапісу лёгка распазнаць па напісанні. Такім чынам, слова “аминь” адлюстроўваецца прастай літарэяй у выглядзе “арипь”, “написахъ” у выглядзе “панилажь” і іншыя.

У “Пралогу” 1229 г. была прыпіска, напісаная тарабарскім пісьмом, якая належала маскоўскаму прафесару Баўзе і згарэла ў 1812 г.: “Маць щыл томащъ нменсышви нугіпу ромльтую катохе и ниледь топгашви тыпичу лию арипъ”, г.зн. “Радъ быс корабль, преплывши пучину морскую, такоже и писецъ кончавши кънигу сию, аминь.”

У прыпісцы да “Пралогу” першай паловы XV ст. чытаем: “ца и фа цъята росике ща фа мрепа” – “да и за дьяка молит ба (бога) за Семена”.

У адным са зборнікаў другой паловы XV ст. знаходзім наступны тэкст: “В льто 6979 (1471) сія книга написана бысть ... замышленіем раба божія цъятопа тасилкмака, а написалъ многогрешный ... чмичомеи ятиров сынъ”. Тут схаваны імёны заказчыка (цъятопа

2) *Мудрая літарэя* адрознівалася ад простаї тым, што літары ніжняга рада стаялі не ў алфавітным, а ў якім-небудзь іншым умоўным парадку (знойдзена чатыры адрозныя віды другога рада). Ёсць таксама разнастайныя віды мудрай літарэі, у якіх у двух радаў змяшчаецца ў адвольным парадку ўся азбука, і такім чынам замяняцца могуць як галосныя, так і зычныя. Некалькі ключоў да больш складаных відаў літарэі выдадзена акадэмікам Сабалеўскім (“Славяна-руская палеаграфія”, 2-е выданне, ст. 110–111). Простая літарэя была вядома ў Расіі, мабыць, з пачатку пісьменнасці; яна ўжывалася часцей за ўсё іншыя віды тайнапісу і зараз яшчэ не забыта стараверамі і школьнікамі.

Гэта крыптаграма заснавана па наступным прынцеце замены літар кірылаўскага алфавіта:

Спеціальную різницю “мудрай літарэі” ўяўляў сабой тайнапіс “у квадратах”. У рукапісах XVII ст. у выглядзе ключа да “рыторскага пісьма” (тайнапісу) змяшчаліся табліцы, у асобных квадратах якіх выяўляліся літары звычайнай азбукі (кінавар’ю), і літары, якія замянялі іх “рыторскім пісьмом” (чорным чарнілам). Акрамя таго, у квадратах разам з літарамі прыводзіліся некаторыя граматыка-арфаграфічныя тэрміны, якія не мелі адносінаў да тайнапісу, але тлумачылі сэнс і характар ужывання літар.

Гэта сістэма заснавана на зашыфроўкі літар праз яе лікавае значэнне. Яна мае некалькі разрадаў.

1) Больш просты від падліковай сістэмы складаўся з замены літар па наступным прынце: літара, якая мела лікавае значэнне да 10, замянялася літарай, у суме з лікавым значэннем якой складала 10; па гэтым жа прынце замяняліся літары з лікавым значэннем да 100 і да 1000. Е не замянялася (таму што $5+5=10$); Н не замянялася (таму што $50+50=100$); Ф не замянялася (таму што $500+500=1000$).

37

уков синь”. Часткова падобна прыпіска ў трэбніку XVI ст.: +іцлі плъ дндw двіе +, такім чынам “іроді конь анастасіе”.

2) Лікавы разрад падліковай сістэмы, вядомы з XII ст. Асобныя літары слова разглядаюцца як лікі, якія раскладваюцца на складаемыя, адзінкі і літары без лікавага значэння (Б, Ж, Ш, Щ, Ъ і інш.) застаюцца без змянення. Межы раскладання літар абазначаюцца пропускімі, кропкамі ці іншымі раздзяльнымі знакамі. Над асобнымі складаемымі іншы раз ставяцца цітлы, якімі ўвогуле лікі адрозніваюцца ад літар. Напрыклад, слова *аминь* складаецца з **ъ** і з папярэдніх лікаў 1, 40, 8, 50. Яно можа быць раскладзена ў розным выглядзе.

а. кк. дд. лк. **ъ** (а. $20+20=40$ [м]. $4+4=8$ [и]. $30+20=50$ [н]. **ъ**);

а. іііі. вввв. іііі. **ъ** (а. $10 \times 4=40$ [м]. $2 \times 4=8$ [и]. $10 \times 5=50$ [н]. **ъ**);

а. ииіи. аааааааа. ееееееее. **ъ** (а. $8 \times 5=40$ [м]. $1 \times 8=8$ [и]. 5×10 [н]. **ъ**).

Узор лікавага разраду падліковай сістэмы тайнапісу дае крыптаграма ў пачатку пропісу, які быў напісаны ў Волагдзе пісцом Федарам у 1643г.:

рррр. ааааа. аааа. Літара о. іііііііі. Літара **ъ**.

Такім чынам 100×5 . 1×5 . 1×4 . Літара о. 10×10 . Літара **ъ**.

$100 \times 5 = 500 = \phi$;

$1 \times 5 = 5 = e$;

$1 \times 4 = 4 = d$;

Літара о;

$10 \times 10 = 100 = p$;

Літара **ъ**.

Такім чынам, атрымліваецца слова Федоръ (імя пісца).

Больш складаны ўзор тайнапісу, які пабудаваны на аснове лікавага разраду падліковай сістэмы: оуоу (уу). оуф (уф). оу(у). а. лк. ср. мл. лк. дд. ю.

оуоу (уу) = $400 + 400 = 800 = \text{от}$;

оуф (уф) = $400 + 500 = 900 = \text{ц}$;

оу (у) = $400 = \text{у}$;

а = $400 = \text{а}$;

лк = $30 + 20 = 50 = \text{н}$;

ср = $200 + 100 = 300 = \text{т}$;

мл = $40 + 30 = 70 = \text{о}$;

лк = $30 + 20 = 50 = \text{н}$;

дд = $4 + 4 = 8 = \text{и}$;

ю = $400 = \text{ю}$.

Расшыфроўка крыптаграмы: отцу Антонию.

У адным рукапісе пачатку XV ст. гаварылася: “А писалъ книги си многогрѣшнии рабъ божии и дг. кк. а кі . о.” Такім чынам, першая літара пісца и; другая – з ($д+г=4+3=7=з$); трэцяя –

м ($k+k=20+20=40=m$); чацвёртая – а; пятая – и; шостая – л ($k+i=20+10=30=l$); семая – о. Імя – Ізмаило.

У зборніку Тыпаграфскай бібліятэкі, запіс 1641 г., знойдзены лікавы тайнапіс, у якім раскладзеныя словы напісаны арабскімі лікамі.

Складаны лікавы тайнапіс быў пабудаваны па прынцыпе замены літар, якія мелі лікавае значэнне, іншымі, таксама з лікавым значэннем, прычым спачатку з літарамі-лікамі праробліваліся пэўныя арыфметычныя дзеянні. Узорам такога тайнапісу з'яўляецца адзін з надпісаў на зване ў Звянігарадскім манастыры, адлітым у 1667г. па загадзе цара Аляксея Міхайлавіча. У гэтым надпісе літары, якія абазначалі лікі, меншыя за 10, замяняліся літарамі, якія ўжываліся для абазначэння лікаў, атрыманых у выніку памнажэння гэтых лікаў на 10. Напрыклад, замест літары и (8) падавалася літара п ($80=8 \times 10$). Літары, якія па лікавым значэнні перабольшвалі 100, замяняліся іншымі, абазначаючы лікі, атрыманыя пры іх дзяленні на 10. Напрыклад, замест літары ц (900) пісалася ч (90) і г. д.

3) Апісальны разрад падліковай сістэмы вядомы з XV ст. Лікавае значэнне літар (часта ў выглядзе сумы скадаемых) можа апісвацца словамі праз слоўную, вусную загадку. Так апісвалі сваё імя аўтары, пісцы і перакладчыкі. Так, у Румянцаўскім зборніку 1640 г. знаходзім запіс: “Аще хоцеши уведати господина книги сия и ты положи слово двусотное и осмое и первое, к третьеежь и первое, также чetyредесятное и осмое и шестисотное и первое, десятое, тридесятное и первое, еще же четвертое и чetyредесятное и второе же и осмое и девеностое и первое, по сих же двадесятное и сотное и первое, таже положи слово иже стоит в азбуце меж первого и второго слова, к сему же семидесятное и второе и первое слово”. Чытаецца: “Сиа книга Михаіла Дмитриевича Крабова”.

Гэтым апісальным спосабам можа быць схавана таксама дата, напрыклад позняя дата на помніку мастацтва, якая пераймае па сваім стылі даўніну. Такая, напрыклад, дата на велізарнай акварыумнай карціне біблейскага зместу, якая захоўваецца ў Гістарычным музеі ў Маскве: “В лето обхождения солнечных озарений исчисляемо к седмию десяти сторицам и тридеся шести десятицам третие сие подлежащее воображение изведох”, такім чынам: гэту карціну я намаляваў у лета ад стварэння свету 7463 (чытайце 7363, ці 1855 г.).

Часам лікавае значэнне літар апісваецца менш выразна; падаецца, напрыклад, лік галосных і зычных, агульная колькасць літар імя, сума іх лікавых значэнняў. Іншы раз усе дадзеныя (звесткі) выкладзены прытчай. Такая вялікая шматслоўная прытча ў Барысаўскім зборніку № 1773, 4, XVIII ст.:

“Аще кто хоцет(ъ) ведати, чия есть книга сия, се есть имя его, написано zde сиче.

На горе висоце стоит(ъ) град(ъ) превелик(ъ) и красен(ъ) зело. Около же его, града того, кз поприщъ; в стенах(ъ) же имее(ъ) град(ъ) той з проезд(д)ных великих башен(ъ), а-я башня о Z верхах(ъ), В-я башня о г-х верхах(ъ), г-я башня (о) Д верхах(ъ); Д-я и Э-я имеют(ъ) по Г верха; S-я о Д-х верхах(ъ); Z-я о Г-х верхах(ъ). Внутри ж(е) града того пробойных(ъ) улиц(ъ) рмд п[r]ереулков(ъ) же в(ъ) себе имеет(ъ) = а т оі тупиков(ъ) же и несть числа. Царьствует(ъ) же во граде том(ъ) ц(ар)ь преславен(ъ); у него служит(ъ) и думчих Э. У первого боярина Х дворян, у второго Ф, у трет(ь)его Т, у четвертого с, у пятого р. Той же ц(а)рь имеет(ъ) у себе думных(ъ) дворян(ъ) пятерицу пятериц(ъ), а два над(ъ) ними суть. Прочих(ъ) же дворян(ъ) и детей боярских лс алимпияд(ъ), копейщиков(ъ) же и суличников(ъ) пз икдикъонов да три алимпияды с полуалимпиядою. Прочего же войска з полков(ъ), им(ъ) же и несть числа. И имей же смысл, да рассмотри(ъ), аще ли не срамыся допрошати; понеж(е) словеса слога прикрыта. Подобна бо с(ъ) подобными к подобнем(ъ) сподоб(и)”.

Час ад часу даследчыку даводзілася мець справу з падліковай сістэмай тайнапісу ў спалучэнні з іншымі прыёмамі. Так, пскоўскі пісец рукапісу пачатку XIV ст. наступным чынам зашыфраваў сваё імя: “а псалъ ВВ. НК. КК. ДД. ВВ. Ъ. рекше Давыдъ. органъ. мысль. истина”. Наступныя словы ў рукапісу абрэзаны. Гэта – дваіны тайнапіс. Па-першае, перад намі падліковая сістэма тайнапісу (лікавы разрад). Літары маюць лікавае значэнне. ВВ=2+2=4=д; НК=50+20=70=о; КК=20+20=40=м; ДД=4+4=8=и; ВВ=2+2=4=д. Імя пісца – Дамид (Дзямід, Дзіамід). Затым пісец склаў тое ж імя з пачатковых літар рада слоў.

Апісальны разрад падліковай сістэмы тайнапісу ўжыты ў адным запісе, які ёсць у зборніку Кірыла-Белазерскага манастыра XV ст.: “Аще хочеши уведати имя писавшаго книгу сию, и то ти напишю: десятирица сугубая и пятерица четверицею и един; десятирица дващи и един; десятъя четыре сугубо и четырежди по пяти; дващи два с едином; единица четворицею сугубо; в сем имени слов седмерица, три столпы, и три души, царь. И всего же числа в сем имени РОЕ (175)”.

„Десятерица сугубая и пятерица четверицею” = $10 \times 2 + 5 \times 4 = 40 = \text{м}$.

„Един” = $1 = \text{а}$.

„Десятерица дващи” = $10 \times 2 = 20 = \text{к}$.

„Един” = $1 = \text{а}$.

„Десятъя четыре сугубо и четырежди по пяти” = $10 \times 4 + 10 \times 4 + 4 \times 5 = 80 + 20 = 100 = \text{р}$

„Дващи два с едином” = $2 \times 2 + 1 = 5 = \text{е}$.

„Единица четворицею сугубо” = $1 \times 4 + 1 \times 4 = 8 = \text{и}$.

Такім чынам, падстаўляючы лікі-літары, мы атрымліваем імя Макарэй.

У крыптаграме паказваецца, што ў зашыфраваным слове было сем літар (“слов седмерица”), з іх тры зычныя (“три столпы”), тры галосныя (“три души”), адна паўгалосная (“царь”).

Сустрэкаюцца не вельмі складаныя, але ў той жа час недакладна зразумелыя крыптаграмы. Напрыклад: “Перевадившаго сию книгу имя его седмеролитерно, троесложено, в нем же убо четыре гласных и три согласных, начало приемлет от перваго гласнаго, число же его суть 8”. Імя перакладчыка кнігі складаецца з сямі літар (чатырох галосных і трох зычных); з трох складоў, пачынаецца яно з галоснай, лікавае значэнне якой = 8 (г.зн. літара і). А.І. Сабалеўскі выказвае здагадку, што тут маецца на ўвазе імя Ігнацій.

+ѣшорг аз ѣш рг ад мот тчорп отк а +

Адзін даволі прымітыўны род утойвання думак заключаўся ў тым, што замест асобнай літары вядомага слова ўжываліся цэлыя словы, якія пачыналіся гэтымі літарамі; з такіх слоў стараліся скласці некаторыя фразы, напр.: Б ки люди а глаголе о добро а рци оу w вѣдѣ слово Е мислите и земле вѣдѣ словоЕ, такім чынам длагодароу w всем и з(а) все. Але па прычыне таго, што падобнае скрыцце было вельмі простым, то яго аўтар яшчэ перапісваў фразу справа ўлева, прычым расстаўляў розныя значкі і прыбаўляў пасля зычных Ъ: Еоволь сѣдѣ. Въ Елмези. Емилсеме. овольсѣдѣ. в w оу и цра, орбодо. Елогалга. Идюли к бѣ.

1) Значковы разрад падліковай сістэмы. Лікавыя значэнні паасобных літар абазначаюцца значкамі. Адзінкі абазначаюцца кропкамі ў вертыкальным радзе або вертыкальнымі рыскамі, дзесяткі – гарызантальнымі рыскамі (размешчанымі таксама ў вертыкальным радзе), сотні – кружочкамі. Лік гэтых значкоў паказвае на колькасць адзінак, дзесяткаў і соцень. Для расшыфроўкі крыптаграмы трэба перавесці знакі ў лікі, а атрыманыя лікі – у літары. Літары, якія не мелі лікавага значэння, не зашыфроўваліся і пісаліся без змен.

З усіх пералічаных асноўных сістэм усходнеславянскага тайнапісу самай распаўсюджанай з’яўляецца простая літарэя, але не менш распаўсюджаны і падліковы тайнапіс: яго лікавая разнавіднасць сустракаецца з пачатку XIVст., апісальная – з XIV ст., значковая – з XVI ст. Усе тры разнавіднасці ўжываліся яшчэ ў XVIII ст., а часткова і да сённяшняга часу не забыты стараверамі.

У якасці тайнапісу маглі ўжывацца і іншыя прыёмы напісання. Такое адваротнае пісьмо (гэта значыць чытаць трэба было справа налева): ЬДАНЕГНЪНШЪРГЪЛАСПА (Ісаак Сірын XIV ст. Салавецкай бібліятэкі), ЪШОРГ AZ ЪШ РГ АД МОТН ЕТУОРП ЕНС ОТК А (Пролаг Віленскай публічнай бібліятэкі, XVIст.). Адночы знойдзена адваротнае пісьмо назвамі літар (НДЮЛН К БѢ=Б КН ЛЮДН=б+л. і г.д.). Таксама было знойдзена пісьмо словамі, у якім

павінны былі прачытвацца толькі пачатковыя літары. Акрамя таго, надпіс мог змяшчацца разнастайнымі ўзорамі, лабірынтамі (разглядаецца як від каліграфіі).

У XVII ст. у якасці тайнапісу часта выкарыстоўваўся *акраверш* (або *краегранесіе*) – верш, які хавае таемны сэнс у пачатковых літарах асобных вершаў. Акраверш узнік у славян разам з пісаннем вершаў па візантыйскім ўзоры (IX–X стст.) і з’явіўся зноў у Расіі разам з заходнімі і паўднёва-заходнімі вершамі. Такая, напрыклад, вершаваная малітва Канстанціна Балгарскага (пісьменніка Залатога стагоддзя), дзе пачатак верша складае ўсю азбуку: *Аз словомъ симъ мол с Богоу. Боже все твари и зиждителю і г.д.*

Крыптаграма можа складацца і з пачатковых літар верша. Вось урывак аднаго з такіх вершаў у рукапісе XVII ст.:

Сию боголюбивую ползу пишу,
Того благодарения от себе не лишу.
Аще изволиши о нужных воспросити.
Реку сие, яко подобает ти мою немощь носить.
Еже аз ныне чего желаю,
Царствия небесного видети изволяю... і г.д.

З пачатковых літар гэтага ўрыўка складаецца слова “старец”.

У рукапісах сустракаюцца таксама разнастайныя “змешаныя” формы тайнага пісьма, заснаваныя на прымяненні прынцыпаў розных крыптаграфічных сістэм. Акрамя таго, надпісы размяшчаліся ўзорам (у прамую, косую клетку, лабірынтам, разнастайнай формы крыжамі). Гэты від тайнапісу хутчэй адносіцца да каліграфіі. У Балгарскім псалтыры канца XIII ст. у сярэдзіне тэксту знаходзіцца лабірынт, у розных напрамках якога чытаецца выраз *srhđh достиже медоточнаа книга* (балгарскі ізвод). Калі надпіс уяўляе замкнутую фігуру, напрыклад васьміканцавы крыж, тады трэба чытаць, ідучы па контуры (абрысе) і пачынаючы з аднаго выбранага месца.

Побач з гэтымі відамі традыцыйнага тайнапісу, у большасці запазычанымі ў візантыйцаў, існаваў *асабісты тайнапіс*, вынайздзены прыватнымі асобамі і не распаўсюджаны ў пісьменнасці. Лічаць, што тайнапіс на зване 1667 г. у Савіным Старажэўскім манастыры прыдуманы самім уладальнікам гэтага звана, царом Аляксеем Міхайлавічам.

Існаваў і *дыпламатычны тайнапіс*, або шыфр, які з’явіўся ў канцы XVI ст. у імітаванне заходніх дыпламатычных шыфраў.

У 1589 г. аўстрыйскі пасол у Маскве Мікалай Воркач атрымаў даручэнне напісаць грамату да аўстрыйскага імператара “письмом мудрою азбукою, чтоб оприч цес[арского] величества никто не разумел”.

У 1597 г. тайнапісам (шляхам перастаноўкі ў адваротным парадку літар кожнага склада) было напісанне рускага ганца пры грузінскім двары К.П. Савіна.

У XVII ст. гэта “вычварнае”, “мудрагелістае” ці “зачыненае” пісьмо розных сістэм было ўжо ў большым ужыванні ў перапісках рускіх паслоў і ганцоў з царом і яго даверанымі асобамі. У 1633 г. патрыярх Філарэт Нікіціч склаў “азбуку і склад мудрагелістым пісьмом”, “дзеля сваіх дзяржаўных і пасольскіх таемных спраў”. Ганцы, якія выпраўляліся ў замежныя краіны, павінны былі “зрабіць больш зразумела” дыпламатычны шэфр. Карыстацца ім трэба было з асцярогай, “чтоб о тех о тайных делех и про то затейное писмо ... никто однолично не проведал”. У справах Пасольскага загаду захаваліся як азбука Філарэта, так і іншыя ўзоры дыпламатычнага тайнапісу XVII ст.

Цар Аляксей Міхайлавіч пераслаў А.Л. Ордзіну-Нашчокіну “указную азбуку и против той азбуки тайное писмо” і загадаў яму “по той же азбуке о ... тайных и всяких делех” пісаць у Загад таемных спраў.

Дадзеныя аб шэфраваным пісьме ёсць у пошукавай справе аб князю В.В. Галіцыне канца XVII ст. В.В. Галіцын казаў на допыце, што дзяк Федар Шакловіты прыслаў яму азбуку “такую, которая сыскана с иными такими ж азбуками в Приказе тайных дел для пасолских и иных тайных великих государей дел, когда о чем лучитца писать к послом или посланником”.

ВАДЗЯНЫЯ ЗНАКІ. ФІЛІГРАНЫ

Вадзяны знак — любая празрыстая лінія, фігура, літара, атрыманая на лісце стончанай папернай масы ў месцах яе сутыкнення з выступаючым дротам дна папяровай формы. У палеаграфіі ёсць свае тэрміны пазначэння вадзяных знакаў. Вадзяны знак, застаўшыся на паперы дротавай сеткай у выглядзе вертыкальнай лініі, атрымаў назву *панцюз*, а ў выглядзе гарызантальнай лініі — *вержэр*. Вадзяны знак паперы, які змяшчае поўны або частковы сюжэтны або літарны малюнак, утвораны дротавым малюнкам, завецца філігранню. Тэрмін “філігрань” складаецца з двух лацінскіх слоў (*filum* — нітка, *granum* — зерне) і падкрэслівае вельмі тонкі ўзор. Вадзяныя знакі з’явіліся на паперы еўрапейскай вытворчасці ў XIII ст. і пратрымаліся да нашых дзён на сучасных паперах і грошах. Вадзяны знак — уласцівасць толькі еўрапейскай паперы. Усходнія папера такіх знакаў не мела. Першы ў Еўропе вадзяны знак (у выглядзе крыжа) датуецца 1282 г. і належаў майстэрні горада Фабрыяна (Італія).

Гісторыя ўзнікнення вадзянога знака наступная. Да XIV ст. асноўным матэрыялам для напісання дакументаў і кніг быў пергамін. Побач з ім быў больш танны матэрыял – бяроза. У XIV ст. з’явілася папера, якая стала паступова выцясняць пергамін спачатку ў цэнтры, а затым і на яе ўскраінах. Да XVIII ст. папера была пераважна прывазная. Спробы наладзіць яе айчынную вытворчасць, зробленыя ў XVI–XVII стст., былі малапаспяховымі. Найбольш ранняя па часе (XIV ст.) імпортная папера была італьянская. Да канца XIV ст. стала паступаць французская папера, шырокае распаўсюджанне атрымала яна ў XV–XVI стст.

Да ўстанаўлення машыннага спосабу вырабу (канчаткова ўсталяваўся толькі ў XIX ст.) папера рабілася ўручную. Кудзелісты матэрыял размочваўся, варыўся з попелам або з вапнай, прамываўся або разломваўся. Атрымлівалася кашападобная валакністая маса, якая апускалася ў човен. З чаўна дробнавырабленая маса рызца чэрпалася з дапамогай формы, звычайна ўяўляўшая сабой прамавугольны падрамнік з нацягнутай на яго дротавай сеткай і з дымнай рамкай. Вада сцякала, а маса затрымлівалася пры дапамозе сеткі і высыхала. Затым зляжалы тонкі папяровы пласт вымываўся з формы і падвяргаўся выпраўленню і глянцаванню. Атрымліваўся ліст паперы. Для таго, каб зрабіць ліст больш жорсткім і не даць яму магчымасці прапуская чарнільную вадкасць пры пісьме прамом, ліст гэты апускаўся ў росшчыну з жэлаціну, прыгатаванага з рагоў і капытоў жывёл. Такім у асноўным быў працэс вытворчасці паперы. На сетцы формы, якая складалася з вертыкальных і гарызантальных дротаў, рабіўся з больш тонкага дроту які-небудзь малюнак. У выніку таго, што на дротце, пры адліўцы папяровой масы, яна клалася больш тонкім пластом, на лісце атрымліваўся бачны на свет малюнак – вадзяны знак.

У кожнага вытворцы былі свае вадзяныя знакі. Яны служылі маркай паперы, знакам вытворцы. Шэраг вадзяных знакаў вызначалі фармат і гатунак паперы. Пакупнік, жадаючы набыць паперу таго ці іншага гатунку, называў яе вадзяны знак. Сюжэты вадзяных знакаў былі разнастайныя. У вялікай колькасці сустракаюцца гербы, назвы мясцовасцей, абазначэнні вытворцаў, выявы фантастычных жывёл: грыфонаў, драконаў і г.д. Акрамя асноўнага вадзянога знака маглі ставіць на процілеглым баку паперы другі – кантрамарку.

Вадзяныя знакі паперы, якая выраблялася на тэрыторыі ВКЛ, мела пераважна гербы ўладальнікаў папярковых млыноў. Разнастайнасць вадзяных знакаў еўрапейскай паперы надзвычай вялікая. Філіграні ж з’яўляліся маркамі вытворчасці, па якіх адрозніваўся гатунак і фармат паперы, якія былі кантролем работы майстра.

Палеографы і архівісты ўжо даўно звярнулі ўвагу на тое, што вадзяныя папяровыя знакі не заставаліся нязменнымі па сваіх абрысах. Іх знешняе аблічча ў той ці іншай ступені змянялася. Некаторыя філіграні адрозніваліся больш устойлівымі формамі і захоўвалі іх на працягу доўгага часу, дадаючы толькі малаважныя варыянты аднаго і таго ж малюнка. Такія мала зменлівыя знакі цяжка сістэматызаваць па храналагічным прынцыпе. Аднак варта адзначыць, што сама тэхніка папяровай вытворчасці мінулых стагоддзяў дапамагае даследніку ў яго рабоце па датаванні пісьмовых помнікаў. Металічная сетка бывала вельмі крохкая. Пад ціскам папяровай масы дротавая нітка перамяшчалася, і форма малюнка скажалася. Таму малюнак звычайна змяняўся праз год-два. Нават пры аднаўленні старога варыянту філіграні яна нейкімі дэталямі мімаволі ўжо адрознівалася ад першапачатковага ўзору. Пры рэстаўрацыі формы знакі часта падвяргаліся і наўмысным змяненням, прычым некаторыя філіграні эвалюцыянавалі вельмі хутка, і па іх можна датаваць паперу ў межах найвялікш адрэзкаў часу.

Папера вялікага, сярэдняга і малага фармату часам выпускалася толькі з філігранню, уласцівай менавіта гэтым фарматам. У гэтым выпадку памер папяровага ліста звязваўся спажыванням менавіта з пэўнай філігранню. Папера вышэйшага гатунку магла мець больш складаны малюнак першапачатковай філіграні ў параўнанні з філігранню паперы ніжэйшага гатунку той жа фабрыкі. На бытавым узроўні папера з рознымі вадзянымі знакамі набыла пэўны сэнс. Напрыклад, удвая зняважлівым было атрымаць ліст нядобразычлівага зместу на паперы з філігранню “блазан”, або “пад дураком”, як гэтую філігрань звалі ў народзе. Любоўны ліст імкнуліся паслаць на паперы з філігранню “ружовы хмыз”. Маракам было прыемна атрымаць ліст з філігранню “якар” або “карабель”.

Філіграні былі аднолькава патрэбны і фабрыкантам, і спажыватцям паперы. Фабрыканты ўжывалі філіграні для таго, каб адрозніць вытворчасць сваёй фабрыкі ад прадукцыі канкурэнтаў. Іншае прызначэнне філіграні – даць інфармацыю спажыватцам пра фармат і якасць паперы. Веданне вадзяных знакаў вельмі важна для датавання рукапісных тэкстаў, таму пытанні іх вывучэння складаюць адмысловы раздзел палеаграфіі.

Знакі замежнай паперы сустракаюцца ва ўсходнеславянскіх рукапісах XIV–XV стст.

Італьянская папера.

1. Два кругі, перасечаныя лініяй, якая заканчваецца крыжам (XIV ст.).
2. Гарлачык без упрыгожванняў (XIV ст.).
3. Карабельчык (XIV ст.).

4. Сякера (XIV ст.).
5. Бягучы алень (XIV ст.).
6. Тры гары з крыжам на сярэдняй (XIV– XV стст.).
7. Гусь (XIV– XV стст.).
8. Нажніцы (XIV – пач. XVI ст.).
9. Пальчатка або рука (XIV–XVI стст.).
10. Папа ў цяры (XV ст.) і інш.

Французская папера.

1. Два ключы (XIV–XV стст.).
2. Пеўнік (XIV–XV стст.).
3. Сабака (XIV–XV стст.).
4. Дэльфін (XV–XVI стст.).
5. Гербы з подпісамі імёнаў і прозвішчаў уладальнікаў

вытворчасці.

Нямецкая папера.

1. Вяпрук ці свіння (XV–XVI стст.).
2. Галава быка (XV–XVI стст.).
3. Цяра з крыжам (XV–XVI стст.).

На *польскай* паперы XVI ст. маюцца малюнкі гербаў розных шляхецкіх родаў або ўладальнікаў прадпрыемстваў па вырабу паперы.

Вадзяныя знакі, тыповыя для *рускіх* рукапісаў XV ст., наступныя: вінаградная галінка, карона, якар, зорка пад каронай, нажніцы, дэльфін, гатычныя літары Л, М, тры гары, паляўнічы рог, герб з трыма лілеямі і г.д. На рускай паперы, якая пазней выраблялася на млынах, перададзеных на аброк галандцам, сустракаюцца відазмяненні галандскіх папяровых вадзяных знакаў. Зафіксавана капіраванне ўзораў галандскіх філіграней, напрыклад герба горада Амстэрдама ці знака “Pro patria”. Затым пачалі з’яўляцца свае вадзяныя знакі: рускі двухгаловы арол; маскоўскі герб з адлюстраваннем Георгія Пабеданосца; мядзведзь, які стаіць з алебардай на плячы (яраслаўскі герб); растоўскі герб з адлюстраваннем алень; знакі “РФ” і “РО”; розныя гербавыя знакі і манаграмы ўладальніка папяровых фабрык. З 1760 па 1840 гг. пачалі часта ў якасці вадзянога знака ставіць дату выпуску паперы ў спалучэнні з іншымі літарнымі і фігурнымі знакамі. У XVIII ст. з’яўляецца каляровая (сіняватая) папера, што таксама з’яўляецца датаванай асаблівасцю.

Некалькі дзесяткаў тысяч філіграняў скапіравана, сістэматызавана, датавана і размешчана ў пэўнай храналагічнай паслядоўнасці ў шэрагу работ. Для XIV і XV ст. мае вялікае значэнне апісанне папяровых вадзяных знакаў, зробленае ў даведніках Я. Трамоніна, М.П. Ліхачова і Ш. Брыке.

У пазнейшыя часы папера робіцца на паперных фабрыках іншымі спосабамі і пры тым больш з дрэва, травы, саломы, цэлюлозы. Толькі лепшыя гатункі робяцца з рыззя і маюць на сабе вадзяныя знакі.

Вялікі сэнс для датавання рускіх дакументаў мае ўвядзенне гербавай паперы і штэмпеляў. Указам 1699 г. для складання рознага рода дакументаў уводзілася гербавая папера, на якой друкавалася гербавае кляймо. Па відзе і размяшчэнню кляйма можна ўстанавіць час напісання таго ці іншага дакумента. Так, кляймо ўзору 1724 г. пратрымалася толькі два гады. Знак 1726 г. без змяненняў пратрымаўся да 1764 г. У 1798 г. з'явіўся новы знак кляйма. Для датавання гербавай паперы важна ўвядзенне спецыяльнага вадзянога знака ў выглядзе расійскага герба і надпісу “гербавая папера”.

Як вядома, у гісторыкаў і філолагаў ёсць сістэма палеаграфічных і філіграналагічных датаванняў. Напрыклад, на думку шматлікіх даследчыкаў, “Хроніка Быхаўца” была напісана ў сярэдзіне XVI ст. Гэта палажэнне ў некаторых аўтараў удакладняецца ці расцягваецца на нявызначаны час. М. Ціхаміраў лічыў, што вызначыць час яе складання можна толькі прыблізна, але ўвогуле XVI ст. На думку В.Б. Антонавіча, хроніка была зроблена ў XVI ст. М.Д. Прысялкоў лічыў, што яна была напісана ў другой палове XVI ст., але да заключэння Люблінскай уніі, г.зн. у прамежку 1550 г. да 1569 г. Па даных В.Т. Пашуты, яе зрабілі ў час Лівонскай вайны (якая цягнулася з 1558 па 1583 г.). Але больш дакладны час стварэння хронікі назваў А. Прахаска – 1550 г.

У нейкай меры час, калі Хроніка была перапісана лацінскімі літарамі, можна вызначыць па філігранях. Значыць, былі выпадкі, калі на старабеларускіх паперах сустракаліся філіграні. Але, мабыць, гэта адзінкавыя выпадкі. К. Нарбут (на аснове запісаў якога магчыма зрабіць такое заключэнне) даў рознае апісанне: у 1838г. ён пісаў, што на адных лістах кніжны знак нагадвае сабой рыбу ў прыгожай рамцы, а на другіх – круг, які раздзелены на чатыры часткі, тады як паводле даных 1846 г. на адной старонцы ліста выяўлены карась, а на другой літары GG. У Я. Трамоніна ёсць знак, падобны гэтаму, які апісаны ў 1846 г.: акружнасць, унутры якой знаходзіцца карась, а над ім літары GG. Знак гэты ёсць на паперы, на якой створана Віленскае евангелле 1576 г. Пры недакладнасці апісання К. Нарбута можна прыняць, што знакі, апісаныя ім у 1846 г., і знак Я. Трамоніна супадаюць, а калі так, то “Хроніка Быхаўца” была ў апошні раз перапісана прыкладна тады, калі друкавалася Евангелле, г. зн. у 70-я гады XVI ст. Але кірыліцай рукапіс быў напісаны раней. Адсутнасць пачатку і канца, а яшчэ некалькіх радкоў у сярэдзіне гаворыць пра тое, што ў час перапіскі польскімі літарамі ён быў вельмі падзёрты. Гэта можа служыць доказам таго, што арыгінал быў напісаны задоўга да 70-х гадоў. Ускосным доказам того, што “Хроніка Быхаўца”, напісаная да 1565 г., з’яўляецца згадванне паведаў Ейшыцкага і Гроўжыцкага, якія не існавалі пасля адміністрацыйнай рэформы 1565–1566 гг.

ПЕРАПЛЁТ СТАРАЖЫТНАЙ КНІГІ

Першае ўяўленне пра кнігу, таксама як і першае ўражанне ад кнігі, дае яе пераплёт – тыя элементы канструкцыі, якія служаць для злучэння аркушаў (сшыткаў) кніжнага блока і аховы іх ад забруджвання і пашкоджанняў. Гэта звычайна верхняя і ніжняя крышкі, форзац, карашковы матэрыял (папера, каптал і іншае), ніцяное змацаванне. У асноўнай сваёй масе пераплёт найперш атрымалі пергамінныя кнігі, якія мелі форму кодэксу (збрашураваных паміж сабою сшыткаў), абавязкова рабіліся зашпількі (завязкі), якія не давалі пергаміну карабаціцца. Тэхніка пераплёту старых кніг амаль да драбніц супадае з той, якая прымяняецца і цяпер пры ручным пераплёце: перапісаныя сшыткі (сэкстэрны) майстар падбірае ў блок, потым акуратна выраўноўвае і, заціснуўшы ў прэс (струбцыну), робіць уздоўж іх тарцовага боку некалькі (2–6) надрэзаў. Праз надрэзы прапускае вяроўку – яна змацоўвае сшыткі паміж сабой і з крышкамі пераплёту. Запіска аб памылцы пераплётчыка (інтралігатора) захавалася ў актавай кнізе гарадзенскага земскага суда за 1578–1579 гады: «Помылкою интролигатора жида тут тая секстерна вставлена которая мела быть ниже на роки о Трёх Королях». Працэс працы пераплётчыка ў дэталях не аднойчы паказаны на заходнееўрапейскіх гравюрах XVI–XVIII стст.

Пераплёт у яго сучасным разуменні з’явіўся ў II стагоддзі н.э. Даказана, што ўжо самыя раннія формы кодэкса, якія складаюцца з аднаго сшытка, мелі пераплёт. Ён вырабляўся з картону – матэрыялу, склеенага з некалькіх пластоў папірусу, які абцягваўся скурай. Са з’яўленнем у IV стагоддзі шматсшыткавага кодэкса ўзнікла праблема змацавання сшыткаў. Першым спосабам змацавання шматсшыткавых выданняў стала сшыванне “ланцужком”. Пры гэтым кожны наступны сшытак змацоўваўся з папярэднім пяцельным сцяжком з адначасовым прапываннем карэньчыка пераплёту, на якім ствараўся ўзор, які нагадваў ланцужок; гэта служыла таксама і дэкаратыўным мэтам. Такая тэхніка прымянялася яшчэ ў копецкіх кнігах. У эпоху позняга Сярэднявечча, у асаблівасці для кніг у мяккім пераплёце, стаў ужывацца падоўжаны сцяжок. Гэтым сцяжком кніга таксама прапывалася ўздоўж карэньчыка.

З часоў Каралінгаў вядомы спосаб змацавання кніг шнурамі, які ўжываецца і зараз пры вырабе пераплёту ўручную. Пры гэтым спосабе сшыткі злучаліся і прымацоўваліся да пераплёту некалькімі шнурамі ці стужкамі, якія праходзілі ўпоперак карэньчыка. Паколькі ў розны час шнуры вырабляліся з розных матэрыялаў – скуры, пергаміна, пянькі і інш., па іх можна датаваць кнігу.

Спачатку нітка, якая ўжывалася для змацавання, праходзіла па ўсёй даўжыні карэньчыка і выводзілася вонкі зверху і знізу для прымацавання аднаго сшытка да другога. Каб яна не ўразалася ў край сшытка, пад яе клалі і прашывалі ёю палоску скуры ці пергаміна. Так з'явіўся каптал, які пазней, калі нітку не даводзілі да кромкі карэньчыка, сталі прымацоўваць асобна. У сучасных кнігах каптал прыклеіваецца. Пасля змацавання кнігі яе вонкавыя разгорнутыя краі абразуюць, каб зрабіць блок роўным, а абрэзы робяць гладкімі. Сучасныя бібліяфілы з эстэтычных меркаванняў нярэдка аддаюць перавагу няроўнаму абрэзу. Пры гэтым лісты захоўваюць сваю першапачатковую кромку.

Часам абрэз афарбоўваўся. У XIV–XV стст. яго зафарбоўвалі жоўтай ці зялёнай фарбай, а пазней – чырвонай. Тады было прынята ставіць кнігу на паліцу абрэзам вонкі і пісаць па ім назву чарнілам. У эпоху Адраджэння абрэзы сталі пазалочваць, упрыгожваць шматфарбным арнаментом і адлюстраваннямі фігур, а таксама апрацоўваць пунсонамі. У XIX стагоддзі для ўпрыгожвання абрэзаў сталі ўжываць аздобу пад мрамур.

Часткі сярэднявяковых пераплётных крышак выраблялі з дрэва. Выкарыстоўвалі таксама пергамінныя, скураныя ці пераплёты з тканіны. Картон пачалі ўжываць у якасці пераплётнага матэрыялу ў эпоху Адраджэння. Паколькі картонныя старонкі вырабляліся склейваннем некалькіх пластоў старой спісанай паперы, у цяперашні час яны ўяўляюць вялікую цікавасць для даследчыкаў.

Драўляныя старонкі сярэднявяковых пераплётаў абцягвалі скурай ці тканінай; для аздобы раскошных царкоўных кніг прымянялі слановую косць, эмаль, чаканку на высакародных металах, інкрустацыю. Пергамін у якасці пераплётнага матэрыялу пачалі выкарыстоўваць толькі ў XVI стагоддзі.

Для вырабу скуранага пераплёту мокрую скуру нацягвалі на драўляную дошку і апрацоўвалі з дапамогай штампаў. Выраблены гравёрам металічны штамп награваліся і, як пры блінтавым цісненні, прыціскаўся да скуры. Для ўпрыгожання і засцярогі пераплёту служылі металічныя накладкі, якія замацоўваліся на вуглах і ў сярэдзіне крышкі. Накладкам часта прыдавалася выпуклая форма. Для таго каб кніга адвольна не разгортвалася, яе змацоўвалі металічнымі зашпількамі. Часта замест іх выкарыстоўвалі простыя скураныя стужкі ці шнуры, на якія насаджваліся спражкі. Да ўнутраных бакоў абцягнутага скурай пераплёту прыклеіваўся форзац. Першапачаткова ён вырабляўся з пергаміну, затым – з паперы, часам – з тканіны ці скуры. Матэрыял форзаца і спосаб яго прымацавання нясуць дадатковую інфармацыю аб часе і месцы стварэння кнігі.

У Сярэдня вякі і ў эпоху Адраджэння існавалі асобыя разнавіднасці пераплёту, якія служылі для засцярогі кнігі ці аблягчэння яе транспарціроўкі. Да іх адносяцца кнігі-мяшкі для падарожжаў, састаўная кніга або кніга-сумка, а таксама пераплёт з напускам, які мае клапаны, у якія можна было заварочваць кнігу.

У XVII стагоддзі для пераплёту рукапіснай кнігі пачынаюць ужываць картон, зроблены з паперы самай нізкай якасці (*harta bibula*). Узорам такога пераплёту з'яўляецца аправа трактатаў сакратара Літоўскай правінцыі Базыльян Максімільяна Нагорскага і пінскага біскупа Гедэона Гарбацкага, выкананы ў 1752 годзе. Цікавая тэхналогія пераплёту Давыдкаўскага ірмалоя: ціснёная скура, усярэдзіне – некалькі слаёў палатна.

У XVIII–XIX стст. шмат якія рукапісныя кнігі набылі бібліяфільскія, або “фірменныя”, пераплёты вялікіх бібліятэк – Імператарскай Акадэміі навук, Публічнай у Пецярбурзе, маскоўскага гісторыка Пагодзіна, графаў Шарамецьева, Галіцыных і іншых. Старыя пераплёты, як правіла, пры гэтым не захоўваліся, было страчана мноства каштоўных запісаў на крышках, бібліятэчных памет папярэдніх гаспадароў, нарэшце, узораў пераплётнага мастацтва.

У эпоху рамантызму ў мастацтве пераплёту з'явіліся арнаменты з гатычнымі архітэктурнымі матывамі. Гэты стыль афармлення пераплёту атрымаў назву саборнага (“а ля катэдраль”). Аздаба пераплёту выконвалася з дапамогай тэхнікі блінтавога ціснення. Вядучым майстрам саборнага стылю быў Тувенен. У падобнай тэхніцы працавалі некалькі майстроў у Францыі, якія стваралі цудоўныя па тэхніцы вырабу пераплёты, якія адрозніваліся эклектычна-рэтраспектыўным стылем мастацкага афармлення.

У другой палове XVIII ст. на Русі атрымалі распаўсюджанне новыя тыпы і віды пераплётаў. Паўскураны, або пераплёт у карэньчык, меў абцягнутыя скурай вуглы, у той час як крышкі выклеіваліся стракатай паперай ручнога вырабу. Выдавецкі карданаж, або пераплёт у папку, – цэльнакартонны пераплёт, які абклеіваўся аднакаляровай паперай з друкаваным тэкстам загалова кнігі і выхаднымі звяздзеньнямі. З'яўленне новых відаў пераплёту было выклікана пашырэннем сацыяльнага кола спажывцоў кнігі і паступовай дэмакратызацыяй кніжнай культуры.

На працягу XIX–XX стст. пераплётная праца набыла сучасныя рысы, сфарміраваліся тыпы і віды кніжных пераплётаў, якія выкарыстоўваюцца і зараз. У першыя гады савецкай улады колькасць кніг, якія выпускаліся ў выдавецкіх пераплётах, не пераважала 10%. Вокладкі і пераплёты тых гадоў не маюць адзінага стыля афармлення, а адлюстроўваюць барацьбу розных мастацкіх накіраванняў: канструктывісцкага, футурыстычнага, рэалістычнага – і вырашаюцца

рознымі сродкамі: з дапамогай фотамантажу, рэалістычнай ілюстрацыі, абагульненага малюнка, які носіць дынамічны, плакатны характар, шрыфта, наборных тыпаграфічных упрыгожванняў. Такія вокладкі ў асноўным выкананы ў тэхніцы літаграфіі і ксілаграфіі.

З пункту гледжання мастацтва кнігі пад пераплётам мы разумеем толькі пераплётныя крышкі альбо цвёрдую вокладку, якія разглядаюцца як адзін з элементаў мастацкай аздобы кнігі. У розны час канструкцыі пераплётаў адрозніваліся рознымі матэрыяламі, арнаментамі ўпрыгожванняў, відамі і рашэннем абкладаў. У тым, што пераплёты існавалі на беларускіх землях ад пачатку кнігавытворчасці (менавіта ад X ст.), няма сумненняў – да XV ст. кнігі былі толькі пергамінныя, і тэхналагічна пераплёт быў цалкам неабходны – ён не даваў дэфармавацца старонкам.

Сведкамі бытавання пераплеценых кніг з'яўляюцца знойдзеныя пры раскопках старажытных Наваградка, Ваўкавыска і Турава кніжныя зашпількі. Дошкі пераплётаў часам абкоўваліся металічнымі абкладкамі. Так, напрыклад, у Іпацьеўскім летапісе пад 1288 годам гаворыцца: “Князь Уладзімір Васількавіч заснаваў Камянец і ўклаў у царкву Дабравешчання евангелле апракас акаванае срэбрам”. Некаторыя кнігі, напрыклад Евангелле і Апостал, у час службы некалькі разоў выносіліся з алтара на сярэдзіну царквы. І эстэтычнае пачуццё вернікаў, якім быў прасякнуты той час, якое вымагала таго, каб упрыгожваць царкву цудоўнымі абразамі і фрэскавымі роспісамі, а яе служак апранала ў багатыя шаты, патрабавала, каб і кніга, якую выносяць на сярэдзіну святыні, сваім знешнім выглядам упісвалася ў агульны ансамбль, каб яна таксама была аздобаю і дэкарацыяй прастола, як і крыжы, келіхі (паціры) і іншыя культавыя металічныя рэчы, якія там знаходзяцца.

Вельмі нязначная колькасць абкладаў рабілася з цэльных металічных дошак. Пераважная большасць складалася з некалькіх асобных частак: сярэдніка і чатырох навугольнікаў верхняй крышкі, сярэдніка і чатырох “пукляў”, ці “жукоў”, ніжняй крышкі, акрамя гэтага, дзвюх зашпільек, у XVIII ст. часам дадаваліся арнаментальныя зоркі або галоўкі анёлаў (херувімаў) і г.д. Усе гэтыя часткі ювелір манціраваў на абцягнутых аксамітам дошках драўлянай аправы. Найбольш пышна аформленай кнігай было звычайна напраздольнае Евангелле, якое само было прадметам культу. Ааздоба напраздольных Евангелляў пачыналася з дошак пераплёту, якія часта “акоўваліся” залатымі і срэбнымі абкладамі, упрыгожваліся каштоўнымі камянямі. Такая кніга становілася спакусаю для рабаўнікоў і была прычынай знікнення шматлікіх яе асобнікаў, якія пасля “абадрання” (паводле сведчання шматлікіх летапісаў) абкладаў рассыпаліся на аркушы і сшыткі. Так, напрыклад, у 1594 годзе віленскі радца Якуб Іванавіч

уклаў у саборную царкву Багародзіцы Евангелле “...аксамітам чырвона-вішнёвым крытае і срэбрам пазлацістым з абодвух бакоў, а на вянцах з каменем і з перламі апраўнае...”, а цяпер гэта кніга “абадраная”, гэта значыць пазбаўленая пераплёту, захоўваецца ў фондзе былога Свяшчэннага Сіноду і пра багацце яе пераплёту мы даведваемся толькі з прыпіскі.

У XV ст. на беларускіх землях пашырыўся гатычны тып пераплёту. Канструкцыяй сваёй ён уяўляў дашчаныя крышкі, абцягнутыя скурай, абрэзаныя на ўзроўні з блокам кнігі. Зашпількі выконваліся ў выглядзе металічных колцаў на скураных раменьчыках, якія накідваліся на медзяныя цвікі, увагнаныя ў абрэз верхняй крышкі. Перапісаныя на паперы «Беседы святаго Григорія» з Наваградка з’яўляюцца выключэннем: пераплёт гэтага рукапісу быў без зашпільек. Скура пераплёту часам меў цісненне, на вуглах верхняй крышкі – навугольнікі няправільнай рабичнай формы, у цэнтры часта змяшчаўся ромбападобны сярэднік, на ніжняй крышцы пераплёту – металічныя паўсферычныя “гузы” (“пуклі”, “жукі”). У канцы XV ст. у канструкцыі пераплёту з’яўляюцца тыя прыкметы, якія стануць дамінантнымі ў XVI ст. Абрэз выконваўся не на ўзроўні з блокам кнігі, а выступаў на 2–3 мм за блок, край яго пачалі зрэзаць на вугал. Змяняецца канструкцыя зашпільек. Цяпер іх робяць у выглядзе пары металічных сашчэпак. Адна мацуецца на правым баку верхняй дошкі пераплёту ў выглядзе накладкі, а другая – да раменьчыка і ніжняй дошкі. Прыклад такога пераплёту – аправа рукапісу канца XV стагоддзя з фондаў віленскага Беларускага музея імя Івана Луцкевіча: чорная ціснёнаякура, навугольнікі і сярэднік, найбольш верагодна – віленскай работы.

Характэрным прыкладам першых рэнесансных пераплётаў канца XV ст. з’яўляюцца два пераплёты месячных Міней, якія выкананы, верагодна, у Слуцку ў 80–90-я гады XV стагоддзя. Добра вырабленая, ціснёная рознымі арнаментамі,кура гэтых пераплётаў займае дзве плошчы дошкі, карашок прымацаваны да тоўстай шэрай скуры, якая “ўсутык” злучана з ціснёнай. Аналагі такой наборнай канструкцыі можна знайсці сярод нямецкіх і польскіх пераплётаў таго часу. Цудоўнага мастацкага эфекту дасягнулі пераплётчыкі, робячы замест металічных навугольнікаў і сярэдніка цісненне гэтых элементаў на скуры; на вонкавым баку кнігі пераважала залатое цісненне, а на адваротным – срэбнае. Для такой працы выкарыстоўвалі штампы, якія выконвалі прафесійныя ювеліры. Металічныя элементы пераплёту (зашпількі, навугольнікі з чаканкай або гравіроўкай) таксама заказвалі ювелірам. Сярод тых, хто займаўся вырабам пераплётных штампаў, быў галоўны мюнцмайстар віленскага манетнага двара Ганс Трыльнер, а таксама іншыя вядомыя майстры.

Часам ювеліры наносілі на зашпількі лацінскія літары і манаграмы. Яны ёсць на зашпільках Пролага, пераплеценага ў Любчы, на пераплёце кнігі з Пяцікніжжам Маісеевым, Тлумачальнага псалтыра і іншых. На пераплётах кніг Маскоўскай Русі даследчыкі гэтых зашпільек не знаходзяць, таму іх можна разглядаць як адну з лакалізуючых прыкмет.

Зношаныя пераплёты аддавалі на рэстаўрацыю. Так, у студзені 1687 года слуцкі вайтовіч Іван Лапіцкі “і іншыя” для ўсіх Міней (відаць, да гадавога камплекта) сваёй прыходскай царквы заказалі новыя пераплёты. У адным выпадку праца зроблена вельмі акуратна, у другім – больш груба. Вопіс бібліятэкі Супрасльскага манастыра 1557 года захаваў запіс пра перанясенне абкладу з адной кнігі на другую: “Требник в дествь новый, оксамитомъ чорнымъ покрытъ, пукли из полудесного Требника серебряные на него уложены, а посредине бляшка и зъ образом Іоанна Богослова”.

Не заўсёды дошкі пераплёту абцягвалі скурай, “бедныя” пераплёты мелі скураны або палатняны карэньчык і дашчаныя крышкі, зашпількай быў скураны раменьчык, які накідваўся на драўляны калочак на верхняй крышцы. Пры ўсёй сваёй адноснай беднасці такі пераплёт выглядае вельмі эстэтычна (як прыклад можна прывесці Евангелле XVII стагоддзя з Глыбокага). Асабліва сці тэхналогіі пераплёту сярэдзіны XVI–XVII стагоддзяў можна разгледзець на асобніках, якія маюць вытворчыя дэфекты ці пазнейшыя пашкоджанні. Так, верхняя крышка пераплёту Патэрыка Скіцкага сярэдзіны XVI стагоддзя ў час вырабу была пашкоджана: на месцы верхняй зашпількі аказаўся сучок. Прыбіваючы зашпільку, майстар моцным ударам малатка выбіў сучок, але пашкодзіў пры гэтым блок кнігі і скуру пераплёту. Дэфект не сталі выпраўляць, кніга і цяпер мае толькі адну, ніжнюю зашпільку. Другі пераплёт, выкананы таксама ў XVI ст., мае крышку, якую нарасцілі ўжо ў працэсе працы (да асноўных дошак крышкі драўлянымі цвікамі прыбіты па краях рэчкі). Такая канструкцыя магла служыць як для выпраўлення памеру крышкі, так і для паляпшэння яе якасці (каб не “павяло” пры высыханні скуры абкладу).

Адзін з самых старажытных беларускіх абкладаў замацаваны на пераплёце Лаўрышаўскага евангелля. Аснова яго зроблена з дошак, абцягнутых малінавым аксамітам. На верхняй дошцы – чатыры навугольнікі, замацаваныя кожны двума цвікамі, у цэнтры – вялікая пяціканцовая планкетка ў выглядзе каплічкі з востраканцовым дахам, з выразаным пасярэдзіне абразом святога ў плашчы, які трымае шчыт і дзіду. Верагодна, што гэта святы Дзмітрый Салунскі. Можна адзначыць, што такая трактоўка воіна са шчытом і дзідаю ў часы Кіеўскай Русі прымянялася мастакамі для адлюстравання вобраза

князя. На навугольніках і планкетцы замацаваны чатырнаццаць каштоўных камянёў (біруза, смарагды, рубіны). На ніжняй дошцы пераплёту цвічкамі прыбіты чатырохканцовы срэбны крыж, на якім выгравіравана сцэна ўкрыжавання. Ісус Хрыстос паказаны з німбам, на крыжы сяміканцовай формы, побач – прылады катавання – губка і трысціна (справа) і дзіда (злева), уверсе ў выглядзе птушкі, якая спускаецца, паказаны Святы Дух. Усе малюнкi, уключаючы губку, трысціну і дзіду, надпісаны почыркам, бліжкім па палеаграфіі да беларускага скорпісу XV – пачатку XVI ст. В. Ластоўскі гаворыць пра меркаванне лічыць воіна, паказанага на планкетцы верхняй дошкі пераплёту Лаўрышаўскага евангелля, Лаўрышам-Войшалкам, сынам Міндоўга, які заснаваў у XIII ст. Лаўрышаўскі манастыр, манахам скончыў жыццё і пасля смерці быў залічаны да сонму святых. Сучасныя даследчыкі не адхіляюць гэтую гіпотэзу, у прыватнасці, прафесар Д. Агіцкі адзначае, спасылаючыся на Альбрэхта Каяловіча, што ў 1514 годзе пры мітрапаліце Іосіфе Солтане быў кананізаваны Елісей – архімандрыт Лаўрышаўскага манастыра, які жывіў у XIII стагоддзі. Калі мець на ўвазе датаванне абклада Лаўрышаўскага евангелля пачаткам XVI стагоддзя, а такая дата ўяўляецца найбольш верагоднай, то можна дапусціць, што раскошны абклад быў зроблены з нагоды кананізацыі Войшалка-Елісея.

Другі багаты абклад сярэдзіны XVI ст. да другой сусветнай вайны перахоўваўся ў Кіева-Пячэрскай лаўры. У падрабязным укладным запісе, датаваным 1541 годам, ёсць яго апісанне: “...евангеліе... чорным гладким оксамитом покрытое и оправное серебром с четырьмя евангелистами и застежками везеными серебряными всепозлотистое... на котором серебра полшесты гривны и тринадцать золотников”. Евангелле было ўкладам земскага падскарбія Івана Яўстаф’евіча Гарнастая, у будучым наваградскага ваяводы; абклад гэтай кнігі рабілі лепшыя ювеліры. На выпуклых простакутных навугольніках выгравіраваны малюнкi, у якіх адчуваюцца традыцыі іканапісных пропісяў. На простакутным сярэдніку – Укрыжаванне з двума Прадстаячымі. Фігуры выліты са срэбра. Сярэднік знаходзіцца ў рамцы з праразных ажурных гатычных крыжацветаў, навугольнікі ў гатычным арнаменце з больш простым малюнкам. Крыжацветы гэтага абкладу маюць блізкую аналогію ў ажурным поясе крыжацветаў на келіху першай паловы XVI ст. з Наваградка, што дае падставы звязваць дзве гэтыя рэчы з бліжкім да двара мітрапаліта майстрам-ювелірам Іванам Івонічам. Аднак, акрамя асноўных элементаў гатычнага стылю, на абкладзе Евангелля Гарнастая паміж навугольнікамі былі замацаваны чатыры срэбныя пазалочаныя палоскі з праразным рэнесансавым кветкавым арнаментам. На кожнай паласе – два круглыя медальёны з гравіраванымі паяснымі выявамі

васьмі апосталаў (выявы яшчэ чатырох – на навугольніках). Даніла Шчэрбакіўскі адзначае, што ў гэтым абкладзе механічна спалучаюцца два розныя стылі – готыка і Рэнесанс (тое самае можна назіраць і ў наваградскім паціры – гатычны подус і стаян спалучаны з цюльпанападобнай рэнесансавай формы чашай).

Да пачатку XVII ст. на беларускіх землях пашырыўся своеасаблівы від абкладаў: адмысловасць яго была ў выпуклых прастакутных або квадратных навугольніках з гравіраванымі выявамі евангелістаў ці іх сімвалаў (арла, льва, анёла і быка). Яны спалучаліся з цэнтральнай планкеткай з адлюстраваннем Укрыжавання, таксама прыўзнятай над дошкай пераплёту. Часам планкетка мела накладную пластыку. Прыкладам можа быць абклад Евангелля канца XVI ст. Дошкі пераплёту тут абцягнуты зялёным аксамітам, а паверх яго замацаваны накладныя ўпрыгожанні: пазалочаная цэнтральная планкетка і чатыры срэбныя навугольнікі з выявамі евангелістаў і іх сімвалаў. Памер цэнтральнай планкеткі 7,7 × 6,5 см. На ёй адлюстравана сцэна Укрыжавання з двума Прадстаячымі: Марыяй і Іаанам. Фігуры Хрыста і Прадстаячых вылітыя, аб’ёмныя, на плоскасці планкеткі выгравіраваны сілуэт сяміканцовага крыжа і абрысы Галгофы. Сяміканцовая форма крыжа была характэрна для Беларусі – у Маскоўскай Русі яна знікла пасля Стаглавага сабора 1551 года. У прыкладным мастацтве Беларусі першай паловы XVII ст. накладной пластыкай карысталіся даволі часта: адлітае Укрыжаванне мы сустракаем на напастольным крыжы 1624 года з Наваградка. Вядомаму беларускаму пісьменніку-палемісту Афанасію Філіповічу належала кніга, пераплёт якой быў “справлен коштам” брэсцкіх гараджан і меў на верхняй крышцы срэбнае пазалочанае Укрыжаванне з Прадстаячымі, а на ніжняй крышцы вылітыя са срэбра пазалочаныя выявы Увасаблення Госпада, шэсць херувімаў, а таксама постаці Васілія Вялікага, Грыгорыя Багаслова і Іаана Златавуста.

Іншы тып прадстаўлены добра захаваным пераплётам з гравіраванымі накладкамі – Евангелле, якое было ўкладам у царкву Спаса ў Кобрыне. Першапачаткова дошкі гэтага пераплёту былі абцягнуты палатном, затым пакрыты зялёным аксамітам і замацаваны навугольнікамі і планкеткай. Сцэна, прадстаўленая на цэнтральнай васьміканцовай планкетцы, традыцыйная: Укрыжаванне з двума Прадстаячымі. Вельмі цікавы фон, на якім прадстаўлены евангельскі сюжэт: гэта гарадскі краявід. Абрысы будынкаў, крытых дахоўкай, з флюгерамі, купалы цэркваў, з вокнаў дамоў выглядваюць людзі – усё яскрава перадае атмасферу горада XVII ст. Бліжэйшую аналогію гэтаму сюжэту можна сустрэць на напастольным крыжы з Давыд-Гарадка, дзе Укрыжаванне таксама выгравіравана на фоне гарадскога краявіду, праўда, выканана яно менш старанна. Цяжка растлумачыць

прычыну, аднак пры пераплёце і замацаванні абкладу была зроблена відавочная і лёгка заўважная памылка: усе накладкі замацаваны “дагары нагамі”.

Кампазіцыя абкладу, якая складалася з чатырох навугольнікаў з выявамі евангелістаў і цэнтральнай планкеткі са сцэнай Укрыжавання, захавалася і ў XVIII ст. Да такіх помнікаў можна аднесці абклад Мсціжскага евангелля; гэты пергамінны рукапіс XIV ст. быў нанова пераплецены ў другой палове XVIII ст., пра што сведчаць як канструкцыя пераплёту, так і вадзяныя знакі паперы форзаца. На абкладзе Мсціжскага евангелля паказаны, напрыклад, не чатыры евангелісты, а толькі два – Матфей і Іаан, на планкетцы Евангелля Укрыжаванне выканана ў каталіцкай іканаграфічнай традыцыі – ногі Хрыста прыбіты не двума цвікамі, а адным. У той самы час выявы евангелістаў на навугольніках абклада выкананы настолькі рэалістычна, што ўзнікае меркаванне пра іх партрэтнае падабенства з гравёрам і яго сучаснікамі.

На адвароце верхняй крышкі пераплёту Лемяшэвіцкага евангелля ёсць запіс скорapisам XVIII ст.: “Року тысяча семсот семдесятого оправи́лем на име Базилеи Павловичъ Лемешевский на церковь Лемешевицкую Рождества Пресвятои Богородици Богу на честь на хвалу мисяца мая семнадцатого дня”. Ніжэй скорapisам XIX ст., алоўкам зроблена прыпіска: “Взята из церкви Лемешевицкой Пинского повета в 1837 году». Пераплёт – дошкі, абцягнутыя чырвоным сукном. На верхняй крышцы замацавана накладная пласціна: чатыры навугольнікі з выявамі евангелістаў і ў цэнтры планкетка з накладным пяціканцовым “лапчатым” крыжам. Крыж – без Укрыжавання, на верхняй яго перакладзіне лацінская абрэвіатура INRI (Ісус Назаранін Цар Іудзеяў), у падножжа – сімвал Адама (чэрап са скрыжаванымі касцямі). Пераплёт гэты з’яўляецца адным з лепшых узораў беларускага “уніяцкага класіцызму” ў ювелірным мастацтве XVIII ст. Аднак, на вялікі жаль, пры пераплёце Лемяшэвіцкага евангелля парушыліся прапорцыі рукапіснай кнігі XVI ст. і страцілася частка цудоўнай расліннай арнаментыкі на берагах, не кажучы ўжо пра немагчымасць уявіць першапачатковыя памеры блока гэтай кнігі.

Трэба адзначыць, што многія рукапісы дайшлі не ў першапачатковым пераплёце, а ў падноўленым. Такім чынам, дата пераплёту можа не супадаць з датай утварэння рукапісу. Трапляюцца выпадкі, што пад адным пераплётам знаходзіцца некалькі самастойных частак рукапісу, прычым розныя часткі могуць адрознівацца па часе стварэння. Такія рукапісы называюць *кавалюта*.

МАТЭРЫЯЛ І ПРЫЛАДЫ ПІСЬМА

Пытанне аб матэрыяле пісьма адносіцца да ліку важных пытанняў палеаграфіі, бо яно цесна звязаны з пытаннем аб эвалюцыі почыркаў. Апошнія змяняліся ў залежнасці ад таго, наносіўся тэкст на цвёрдыя прадметы або на мяккі матэрыял, выразаўся ён, высякаўся, выціскаўся або пісаўся чарнілам, фарбамі і г.д. Матэрыял пісьма з’яўляецца першаасновай для вызначэння, хаця і ў самых шырокіх рамках, часу і месца стварэння рукапісу. З найстаражытных часоў, акрамя цвёрдых матэрыялаў (камень, жалеза і розныя прадметы, на якіх надпісы высякаліся, выразаліся, чаканіліся), выкарыстоўваўся мяккі матэрыял для пісьма, у асноўным той, які давала ім месца пражывання. Так, у Індыі пісалі на пальмавых лістах, славянскія плямёны выкарыстоўвалі бяросту, егіпцяне – папірус, народы Усходу – пергамін. З антычных часоў у розных краінах выкарыстоўвалі васковыя таблічкі – цэры.

Асноўным матэрыялам для пісьма ў народаў Пярэдняй Азіі першапачаткова з’яўлялася **гліна**, з якой вырабляліся злёжку выпуклыя пліткі. Пасля нанясення патрэбнай інфармацыі (у выглядзе клінапісу) вільготныя гліняныя пліткі высушваліся альбо абпальваліся, а затым змяшчаліся ў адмысловыя драўляныя або гліняныя скрыні ці ў своеасаблівыя гліняныя канверты.

Шмат было цікавых “гліняных” кніг у бібліятэках старажытнага Міжрэчча, але не было ні адной такой вялікай і багатай, як бібліятэка цара Ашурбаніпала ў яго Нінэвейскім палацы. Гэты цар дзве з паловай тысячы гадоў назад сабраў у сваёй сталіцы Нінэвіі вялікую бібліятэку. У ёй захоўваліся сотні гліняных кніг. Яны складаліся з шматлікіх “лістоў” – таблічак аднолькавага памеру. У цяперашні час у музеях свету, прыватных калекцыях захоўваецца не меней за 500 тыс. такіх гліняных таблічак, выяўленых пры раскопках старажытных гарадоў Асірыі, Вавілона, Шумера.

Магчымасць выкарыстання **бяросты** ў якасці матэрыялу для пісьма была вядомая шматлікім народам. Антычныя гісторыкі *Дыён Касій* і *Геродыян* згадвалі запісныя кніжкі, вырабленыя з бяросты. Амерыканскія індзейцы даліны ракі *Канектыкут*, якія займаліся нарыхтоўкай бяросты для сваіх мэт, звалі дрэвы, што раслі на іх зямлі, “папяровымі бярозамі”. Лацінская назва гэтага віду бяроз – *Betula papyrifera* – уключае змененую лацінскую лексему “папера” (рарут).

Аб берасцяных лістах індзейцаў Канады распавёў, засноўваючыся на фальклоры апісаных ім плямёнаў, амерыканскі пісьменнік *Джэймс Олівер Кэрвуд* (яго раман “Паляўнічыя на ваўкоў” апублікаваны на рускай мове ў 1926 г.). На эстонскай зямлі ў XIV ст. існавалі берасцяныя граматы (і адна з іх 1570 г. з нямецкім тэкстам была выяўлена ў

музейным сховішчы перад другой сусветнай вайной). Аб берасцяных граматах у Швецыі XV ст. пісаў аўтар, які жыў у XVII ст.; вядома таксама аб іх ужыванні шведамі ў XVII–XVIII стст.

Бяроства ў якасці матэрыялу для пісьма шырока ўжывалася ў Старажытнай Русі. На бяросце напісаныя граматы XI ст. і пазнейшага часу, знойдзеныя А.У. Арціхоўскім падчас раскопак у Ноўгарадзе.

Першае згадванне аб пісьме на бяросце ў Старажытнай Русі адносіцца да XV ст.: у “Пасланні” Іосіфа Валоцкага гаворыцца, што заснавальнік Сёмуха-Сергіева манастыра Сергій Раданежскі пісаў на ёй па прычыне беднасці: пергамін бераглі для летапісаў.

Сучаснай навуцы шырока вядомы *берасцяныя граматы* – лісты, занатоўкі, дакументы XI–XV стст., напісаныя на ўнутраным баку аддзеленага пласта бярозавай кары (бяросце). Берасцяныя граматы лепш за пергамінныя лісты захоўваюцца ў зямлі. Аднак аж да пачатку 1950 г. расійскім археолагам не ўдавалася выявіць старажытнарускіх берасцяных грамат пры раскопках пластоў X–XV стст. Першай выпадковай знаходкай была золатаардынская берасцяная грамата XIV ст., выяўленая пры капанні сіласнай ямы пад Саратавам у 1930 г. Пасля гэтага археолагі спрабавалі знайсці берасцяныя лісты менавіта там, дзе да бяросты няма доступу вільгаці, як гэта было ў Паволжы. Аднак гэты шлях аказаўся тупіковым: у большасці выпадкаў бяроства ператваралася ў пацярху, і выявіць сляды лістоў не атрымоўвалася. Толькі глыбокая перакананасць савецкага археолага А.У. Арціхоўскага ў тым, што берасцяныя лісты варта шукаць на паўночным захадзе Расіі, прымусіла арганізаваць адмысловыя раскопкі ў цэнтры Ноўгарада. Там глебы, у адрозненне ад Паволжа, вельмі вільготныя, але да пластоў глыбокага залягання няма доступу паветра, а таму ў іх добра захоўваюцца менавіта прадметы з драўніны. А. Арціхоўскі засноўваў свае гіпотэзы і на старажытнарускіх згадваннях у літаратурных тэкстах і на паведамленні арабскага пісьменніка *Ібн ан-Недыма*, у якім прыведзены словы “аднаго каўказскага князя” 987 года: “Мне распавядаў адзін, на праўдзівасць якога я спадзяюся, што адзін з цароў гары *Кабк* паслаў яго да цара *русаў*; ён сцвярджаў, што яны маюць пісьмёны, выразаныя на дрэве. Ён жа паказаў мне кавалак беллага дрэва, на якім былі малюнкi...”. Вось гэты “кавалак беллага дрэва” – бяроства – плюс інфармацыя аб распаўсюджанасці лістоў на бяросце сярод першабытнаў Стараго Свету і прымушалі яго шукаць берасцяныя лісты на паўночным захадзе Расіі.

Прадказанне А. Арціхоўскага аб непазбежнасці знаходак берасцяных грамат у рускай зямлі, упершыню выказанае ім у пачатку 1930-х гадоў, спраўдзілася 26 чэрвеня 1951 г. Першая наўгародская берасцяная грамата была выяўлена на *Нераўскім* раскопе Вялікага Ноўгарада. З тых часоў колькасць знойдзеных берасцяных грамат

перавысіла тысячу, з іх звыш 950 знойдзена ў наўгародскай зямлі. Апроч Ноўгарада, за 50 гадоў раскопак знойдзена яшчэ каля 100 берасцяных грамат (паўтара дзесятка ў Пскове, па некалькі грамат у гарадах Смаленск, Цвер, Віцебск. Адна, згорнутая і закладзеная ў зачыненую пасудзіну, знойдзена ў 1994 г. у Маскве). Усяго вядома каля 10-ці гарадоў, дзе былі знойдзеныя берасцяныя граматы. Як мяркуюць вучоныя, многа грамат можна знайсці ў Пскове, дзе глебы падобныя з наўгародскімі; але культурны пласт там размешчаны ў забудаваным цэнтры горада, дзе раскопкі практычна немагчымыя.

На тэрыторыі Беларусі знойдзены дзве берасцяныя граматы: у 1959 г. – у Віцебску (XIII–XIV стст.), у 1980 г. – у Мсціславе (пачатак XIII ст., фрагмент). Гэтыя граматы познія, але не выключана, што бытавалі яны на тэрыторыі Беларусі і раней. У Ноўгарадзе знойдзена берасцяная грамата XI ст., якая была напісана, калі меркаваць па такой з’яве, як “цоканне”, жыхаром Полацка, Смаленска або Віцебска (грамата № 246).

Берасцяныя скруткі былі распаўсюджаным бытавым прадметам. Адноўчы выкарыстаўшы, іх не захоўвалі; таму вялікая частка іх знойдзена паабпал драўляных маставых, у пластах, насычаных грунтовай вадой. Некаторыя тэксты, верагодна, выпадкова выпалі з наўгародскіх вотчынных архіваў.

Па самых сціплых падліках, у наўгародскай зямлі яшчэ можна адшукаць не меней 20000 “бярост” (наўгародская назва такіх лістоў).

Як гістарычная крыніца перыяду ранняй пісьменнасці, берасцяныя граматы унікальныя па змесце інфармацыі аб Русі X–XV стст. Наяўныя ў іх даныя дазваляюць меркаваць пра памеры павіннасцяў, узаемаадносіны сялян з вотчыннай адміністрацыяй, “адмовы” сялян ад свайго ўладальніка, жыццё ўладальнікаў зямлі. Там жа можна знайсці звесткі аб продажы сялян з зямлёй, іх пратэстах (калектыўныя чалабітныя), чаго нельга знайсці ў іншых крыніцах ранняга часу, паколькі летапісы пра гэта лічылі за лепшае не пісаць. Граматы характарызуюць тэхніку куплі-продажы зямельных участкаў і будынкаў, землекарыстанне, збор даніны ў гарадскую казну. Па змесце пераважаюць прыватныя лісты бытавога або гаспадарчага характару. Яны класіфікуюцца па характары інфармацыі на іх: пра зямлю і зямельных уласнікаў, пра даніну і феадальную рэнту; пра рамяство, гандаль і купецтва; пра вайсковыя падзеі і г. д.; прыватная перапіска (уключаючы азбукі, пропісы, малюнкі), літаратурныя і фальклорныя тэксты ва ўрыўках, календары і г.д.

Найбольш яскравыя сведчанні бытавога жыцця гараджан, захаваныя берасцянымі граматамі, – бытавая перапіска мужоў, жонак, дзяцей, іншых сваякоў, заказчыкаў тавараў і вытворцаў, уладальнікаў майстэрняў і залежных ад іх рамеснікаў. У іх можна знайсці запісы

жартаў, абраз з выкарыстаннем лаянкавай лексікі (найноўшыя знаходкі 2005 г.). Ёсць і найстаражытны тэкст любоўнай занатоўкі: “Я пасылала да цябе тройчы на гэтым тыдні. Чаму ні разу не адклікаўся? Адчуваю, што табе не заўгодная. Калі б была заўгодная, ты, збегшы ад вачэй людскіх, прыбег бы да мяне стрымгалоў. Але калі ты нада мной насмяешся, то суддзёй табе будзе Бог і мая слабасць жаночая”.

Берасцяныя граматы даюць каштоўныя звесткі аб юрыдычнай практыцы таго часу, дзейнасці судовых органаў – княжым і вулічным судзе, аб парадку судаводства (рашэнні спрэчак на кулачным судовым паядынку. Некаторыя з грамат самі з’яўляюцца судовымі дакументамі, якія змяшчаюць змест рэальных спрэчак па справах спадчыны, апекі, крэдыту. Значнасць адкрыцця берасцяных грамат – у магчымасці прасачыць персаніфікацыю гістарычнага працэсу, ажыццяўленне прававых і заканадаўчых норм Рускай Праўды і іншых нарматыўных дакументаў крымінальнага і грамадзянскага права. Найстаражытны шлюбны старажытнарускі кантракт – XIII ст. – таксама берасцяны: “Пайдзі за мяне. Я цябе жадаю, а ты – мяне. А на то сведка Ігнат Майсееў”.

Выключнае значэнне маюць сведчанні канфесійных практык, якія знайшлі ў граматах, у тым ліку дахрысціянскіх. Некаторыя з іх звязаныя з “богам Вялесам” (паганскі бог-апякун жывёлагадоўлі), іншыя ўяўляюць сабою апакрыфічныя (некананічныя) малітвы Багародзіцы.

Па значнасці адкрыццё берасцяных грамат супастаўляльнае з расшыфроўкай егіпецкіх іерогліфаў, знаходкай апісанай Гамерам Троі, адкрыццём загадкавай культуры старажытных майя. Прачытанне берасцяных грамат аспрэчыла меркаванне аб тым, што ў Старажытнай Русі пісьменнымі былі толькі шляхетныя людзі і духавенства. Сярод аўтараў і адрасатаў лістоў нямала прадстаўнікоў ніжэйшых пластоў насельніцтва, у знойдзеных тэкстах ёсць сведчанні практыкі навучання пісьму – азбук (у тым ліку з паметамі ўладальніка; адна з іх, XIII ст., належыць хлопчыку Аніфіму), пропісаў, лікавых табліц, “праверкі пяр”. Невялікая колькасць грамат з урыўкамі літаратурных тэкстаў тлумачыцца тым, што для помнікаў літаратурнага характару ўжываўся пергамін, а з XIV ст. (зрэдку) – папера.

Мова большасці берасцяных грамат адрозніваецца ад літаратурнай мовы таго часу, ён, хутчэй, гутарковы, бытавы, утрымоўвае нарматыўную лексіку (што гаворыць аб тым, што забароны на яе выкарыстанне не было). Каля дзесятка грамат напісана па-царкоўнаславянску, некалькі – на латыні.

Гісторыкі мяркуюць, што непісьменныя гараджане і дзеці пісалі галоўным чынам на ваксаваных дошчачках; а тыя, хто асвоіў графіку і “набіў” руку, умелі выціскаць вострай касцяной або металічнай палачкай (“пісалам”) уласна лісты на бяросце. Падобныя палачкі

ў маленькіх скураных чахольчыках археолагі знаходзілі і раней, але не маглі вызначыць іх прызначэння, мянуючы то “шпількамі”, то “абломкамі ўпрыгожванняў”. Літары на бяросце выціскаліся звычайна на ўнутраным, мякчэйшым баку вымачанай, выпаранай, разгорнутай і такім чынам падрыхтаванай для пісьма. Напісаныя чарнілам або іншымі фарбамі граматы, па ўсёй верагоднасці, немагчыма знайсці: чарніла выцвіла і вымылася за стагоддзі. Пасланыя адрасату граматы на бяросце згортваліся ў трубку.

Літары наносіліся вострай касцяной або металічнай прыладай ці наогул якім-небудзь заостраным прадметам на ўнутраны гладкі бок бярозавай кары, якая згортвалася ў выглядзе скрутка. Відаць, бяраста, прызначаная для ліста, папярэдне апрацоўвалася. Захаваліся кавалкі бяросты з тэкстамі, абрэзаныя зверху, знізу або з бакоў. Наяўнасць на бяросце прыродных расколін, выгінаў, рысачак, кропак, а таксама вольных месцаў, якія атрымліваліся пры выпадзенні кавалачкаў кары ў выніку ўціскання або выдрапвання літар, абцяжарвае чытанне. Усе гэтыя знакі лёгка прыняць за знакі пісьма.

Храналогія грамат на бяросце ўсталёўваецца рознымі спосабамі: *стратыграфічным* (па ярусах раскопак), *палеаграфічным* (па напісанні літар), лінгвістычным, гістарычным (у адпаведнасці з вядомым гістарычным фактам, паказаным у тэксце). Пры знаходцы і расшыфроўцы граматы, вынятыя з зямлі, прамывалі ў гарачай вадзе з содай, выпрамялі, націралі грубым пэндзлем верхні цёмны пласт, заціскалі паміж шклом і змяшчалі ў гіпсавыя формы, дзе яны і высыхалі. Найстаражытнейшая з берасцяных грамат адносіцца да першай паловы XI ст., самая позняя – да другой паловы XV ст.

Выкарыстанне прыродных матэрыялаў для пісьма ва ўсходніх славян мела месца і ў пазнейшыя часы. Напрыклад, у аддаленых кутках Расіі нават у XVIII стагоддзі часам пісалі на бяросце. Так, у Сібіры ў XVIII ст. берасцяныя “кнігі” выкарыстоўвалі для запісу ясака (дзяржаўнага падатку). Стараверы ў XIX ст. захоўвалі берасцяныя набажэнскія кнігі “даніканаўскай пары” (гэта значыць да царкоўнай рэформы патрыярха Нікана сярэдзіны XVII ст.); яны напісаны чарнілам. У архівах Менска захоўваецца некалькі нумароў газеты “Партизанская праўда”, надрукаванай на бяросце беларускімі партызанамі ў адной са сваіх лясных друкарняў у гады Вялікай Айчыннай вайны.

Аднак на тэрыторыі старажытнай Беларусі берасцяныя граматы не сталі масавым сродкам для пісьма. Тут іх замянялі васковыя таблічкі.

Васковыя таблічкі выкарыстоўваліся найперш для часовых запісаў – рахункаў, асабістай перапіскі, чарнавікоў літаратурных твораў, школьных практыкаванняў і г.д. З’яўленне таблічак адносіцца

да часоў антычнасці. У старажытным Рыме яны называліся *cerae*, *ceraculi tabullae*, *tabelae cerace*. Вядомы два скарбы васковых таблічак. Адзін з іх паходзіць з Пампеяў і прадстаўлены ў асноўным квіткамі і рахункамі, якія датуюцца 15–27 гг. і 53–62 гг. Другі скарб выяўлены на залатых рудніках мястэчка Верашпатак (сучасная Румынія), на месцы былой рымскай калоніі (Alburnus Major) і складаецца з гандлёвых, арэндных дагавароў і інш. за 131–167 гг. У тарфяных балотах Ірландыі знойдзены таблічкі, якія датуюцца XIV ст. У Любеку выяўлены таблічкі XV ст. Васковыя таблічкі з запісамі рахункаў і квітанцый выкарыстоўваліся ў нямецкіх і французскіх гарадах да пачатку XIX ст. Справаздачнасць на рыбным рынку г. Руан (Францыя) вялася на васковых таблічках аж да 1860 г. Захаваліся рахункавыя запісы, якія былі зроблены на васковых таблічках у канцылярыі Людовіка IX (за 1256–1257), Філіпа III (за 1282), Філіпа IV Прыгожага (за 1302–1308). Гіпонскі (Паўночная Афрыка) біскуп Аўрэлій Аўгустын (354–430) прасіў прабачэння ў свайго сябра, што вымушаны пісаць на пергамене, паколькі пад рукой не аказалася васковых таблічак, якія ён адправіў лістом да дзядзькі. У Еўропе было звычайнай практыкай для манахаў-кнігапісцаў пісаць на васковых таблічках, а затым пераносіць напісанае на пергамін. Статут ордэна св. Бенедыкта прадпісваў маладым манахам ніколі не расставіцца з таблічкай. Св. Х'юга на смяротным ложы ў 1200 г. прысніў, што вялікае грушавае дрэва ў яго садзе ўпала. Яго непакоіла страта драўніны, з якой можна было выразаць столькі дыпціхаў, якіх было больш чым дастаткова для школьнага навучання ва ўсёй Англіі і Францыі. Па вызначэнні В.А. Дабіяш-Раждзественскай, васковая таблічка і стыль былі такім жа атрыбутам сярэднявечных школьнікаў, як у наш час – сшытак і аловак.

У *статуце ордэна картэзіянцаў у раздзеле аб рэчах і інструментах скрыпторыя* сказана, што для пісьма перапісчык павінен мець *пярэ, крэйд, дзве перапісчыцы, дзве чарніліцы, адзін скальпель – для выскрабання перапісак, просты нож (novacula) для падрыхтоўкі пергамену і два нажы для скраблення, адну «наколку» (punktrium), адно шыла (subula), свінцовы аловак, лінейку (regula), дошку і грыфель – для разліноўкі.*

Лацінскае слова **cera** азначае «воск». Другое значэнне гэтага слова – «навошчаная для пісьма таблічка». У большасці еўрапейскіх моў васковыя таблічкі называюцца: **wax tablett** (англ.), **wachstafel** (ням.), **vaxtavtor** (швед.), **vokstavler** (нарвеж.) і г.д., што літаральна азначае «васковая таблічка».

Выраблялі таблічку наступным чынам. У дошчачцы з дрэва розных парод (бука, дуба, кедра і інш.), радзей слановай косці ці рога рабілася паглыбленне, куды заліваўся чорны ці іншага колеру воск, па якім і пісалі. Памер дошчачак вагаўся ад 8–9 да 20 см у вышыню,

ад 5–6 да 10–15 см у шырыню і ад 0,5 да 1,5–2 см таўшчынёй. Звычайная вышыня іх 9×11 см; такія таблічкі было зручна насіць з сабой. Паверхня паглыблення часта пакрывалася насечкамі, каб воск пры разгладжванні не рухаўся. Слой воску часам быў вельмі тонкім, таму сляды пісьма захоўваліся на дошцы. Пры дапамозе скураных рамянёў ці іншага трывалага матэрыялу, які прасоўваўся праз адтуліны на борціках дошак, апошнія маглі злучацца. Дзве злучаныя дошчачкі ўтваралі дыпціх (diptycha), тры – трыпціх (triptycha), чатыры і больш – паліпціх (polyptycha) ці кодэкс (codex). Унутраныя дошчачкі трыпціхаў і паліпціхаў мелі паглыбленне з абодвух бакоў, а крайнія, якія служылі як бы вокладкамі, толькі з аднаго – унутранага – боку. Знешнія бакі крайніх дошчачак заставаліся гладкімі або ўпрыгожваліся геаметрычным ці раслінным арнамантам, рознымі выявамі. Часта іх абцягвалі скурай. У сярэднявеччы звычайным тыпам васковай таблічкі быў дыпціх.

На васковых таблічках пісалі стрыжнем з косці ці металу. Гэты стрыжань меў назву *стыль* (stilus), ці графій. З аднаго канца стиль завастраўся – гэтым канцом пісалі; з другога – расплюшчваўся і меў форму лапаткі; ім разгладжвалі воск і сціралі напісанае. Школьнікам раілі часцей паварочваць стиль (Saepе stilum verte!), г.зн. часцей выпраўляць памылкі ці форму выкладу (адсюль «стыль» і «стылістыка»).

Васковыя таблічкі былі недарагімі і служылі доўга. Імі карыстаўся кожны пісьменны чалавек. Часта іх насілі з сабой (за поясам) як запісную кніжку.

Васковыя таблічкі і стылі вядомыя на сумежнай з Беларуссю тэрыторыі – у Польшчы і Латвіі. У Торунскім дзяржаўным архіве захоўваецца 128 таблічак з запісамі дакументаў Торуня за 1350 г. – першую палову XVI ст. Тры таблічкі захоўваюцца ў Домскім саборы ў Рызе.

На тэрыторыі Старажытнай Русі васковыя таблічкі вядомыя пад назвай «дошкі». Цэлыя экзэмпляры і фрагменты іх выяўлены ў двух гарадах: Ноўгарадзе (11 цэлых экзэмпляраў і фрагментаў) і Брэсце (1 фрагмент). Усе яны датуюцца XI–XIV ст.

Наўгародскія таблічкі выраблены са шчыльнага дрэва (ядловец і інш.) і маюць разнастайную форму, памеры і афармленне; большасць з іх прамавугольныя, падквадратныя; тры таблічкі вылучаюцца выцягнутай у выглядзе трохвугольніка верхняй часткай. Адна знаходка з’яўляецца часткай паліпціха (складаецца з адной аднабаковай і дзвюх двухбаковых дошчачак). Усе таблічкі, якія захаваліся цалкам, апрача дзвюх адтулін на адным борціку, маюць таксама і адтуліну на супрацьлеглым борціку. На адной таблічцы выразаны кірылічны алфавіт.

Сенсацыяй стала знаходка ў Ноўгарадзе 13 ліпеня 2000 г. трыпціха з тэкстам Псалтыра, які датуецца апошнімі гадамі X – першай чвэрцю XI ст.

У Брэсце ў пласце пачатку XIII ст. знойдзены фрагмент васковай таблічкі з дзвюма адтулінамі па вуглах, г. зн. частка васковай кнігі (дыпціха, трыпціха ці паліпціха).

Усе выяўленыя падчас раскопак усходнеславянскія «дошкі» аналагічныя па форме і памерах антычным васковым таблічкам.

Сферы выкарыстання ўсходнеславянскіх васковых таблічак былі тыя ж самыя, што і заходнееўрапейскіх, г.зн. шырэішыя, чым навучанне. Пад назвай “дошкі” яны фігуруюць у Пскоўскай суднай грамаце XV ст. На гэтых дошках афармляліся тэксты, як правіла, даўгавых абавязацельстваў на суму, якая не перавышала адзін рубель. Вялася на дошках і адміністрацыйная перапіска. У Ноўгарадзе ў сляях XII ст. знойдзена васковая таблічка з надпісам па воску: “...кланяю... язъ тиунъ”. На ніжнім борціку аднаго з бакоў гэтай таблічкі чытаецца: “А язъ тиуне...” Некаторыя з наўгародскіх пісал захаваліся ў спецыяльна вырабленых скураных чахлах.

Найстаражытным мяккім матэрыялам для пісьма з’яўляўся **папірус**. Дзякуючы дзіўным уласцівасцям гэтай трапічнай травяністай расліны да нас дайшлі манускрыпты, якія апавядаюць аб дзеях фараонаў, перадаюць нам міфы і легенды Старажытнага Егіпта і сумежных краін, павучанні мудрацоў і прызнанні паэтаў, што жылі за тысячагоддзі да нас.

Егіпет трывала асацыіруецца з папірусам. Ніжні Егіпет, гэта значыць краіна, размешчаная ў дэлье Ніла, пазначаўся папірусам; папірус з’яўляецца знакам старажытнай краіны на Ніле ў той жа меры, што і яе піраміды. Яго роля ў фарміраванні егіпецкай цывілізацыі цяжка пераацаніць. Акрамя таго, з Егіпта папірус пранік у іншыя краіны Блізкага Усходу, у класічныя Грэцыю і Рым, дзе ён быў прыняты як асноўны матэрыял для пісьма пасля таго, як на Ніле ён праслужыў для гэтай мэты ўжо тысячы гадоў. Нават жыхарам Месапатаміі, якія аддавалі перавагу пісьму на гліняных таблічках, папірус зусім не быў невядомы. Але Егіпет не толькі паклаў пачатак выкарыстанню папірусу як матэрыялу для пісьма, ён, відаць, быў галоўным пастаўшчыком папіруснай “паперы” на працягу ўсёй старажытнай гісторыі.

У параўнанні з папірусам і пергамін, і наша сучасная папера выкарыстоўваліся зусім нядоўга, хоць на працягу вызначанага перыяду ўсе яны былі ва ўжыванні адначасова. Таму было так натуральна, што Егіпет стаў галоўным захавальнікам папірусных дакументаў, якія ў гэтай краіне сталі амаль гэтак жа даўгавечнымі, як каменныя манументы. Скруткі, якія не адрозніваюцца трываласцю,

патрапіўшы ў вільгаць, хутка парохнеюць, а перасохнуўшы, становяцца ломкімі; як сказаў Яўсевій, адзін з бацькоў Царквы, “іх пажыралі моць і час”. Але, патрапіўшы ў спрыяльны клімат і пяскі Егіпта, яны здабылі нябачаную ўстойлівасць.

Папірус выкарыстоўваўся на працягу ўсёй доўгай гісторыі Егіпта і, верагодна, упершыню быў ужыты для пісьма яшчэ ў дадынастычны перыяд. Найстаражытнейшы папірус датуецца часам I дынастыі, г.зн. пачаткам III тысячагоддзя да н.э. Але ён нічым не запоўнены. У 1893 г. швейцарскі егіптолаг Эдуард Навіль набыў папірус, датаваны 2700 г. да н.э. Мяркуюць, што яшчэ некалькі фрагментаў папірусу з Берлінскага музея і іншых месцаў адносяцца прыкладна да гэтага ж перыяду.

Папірус – падобнае на трыснёг вадзяная расліна (*Cyperus papyrus*) сямейства чаротавых, радзімай якога з’яўляецца Афрыка. Ён дагэтуль расце па берагах рэк у трапічнай частцы Афрыкі. Аднак у старажытныя часы папірусныя гушчары цягнуліся ўздоўж усяго Ніла аж да дэльты. Ён некалькі адрозніваўся ад тых разнавіднасцей папірусу, якія зараз сустракаюцца ў Сірыі, Месапатаміі, на берагах Іардана і ў Сіцыліі, хоць яны вельмі нагадваюць той трыснёг Егіпта, з якога ў старажытнасці выраблялі “паперу”.

Старажытным егіпцянам папірус служыў універсальным матэрыялам для самых розных мэт, як бамбук у Азіі або агава ў Мексіцы: ён ішоў у ежу, служыў будаўнічым матэрыялам, з яго выраблялі вопратку, абутак, лекі і многае іншае. З папірусу можна было вырабляць лісты, якія потым скручвалі ў скруткі, “гатовыя, – як сказаў аб гэтым Эміль Людвіг, – захаваць на сабе мудрасць, каб затым несці яе па рацэ часу”. Вядомая бібліятэка старажытнасці была заснавана пры Александрыйскім мусейоне (храм або свяцілішча) – адным з галоўных навуковых і культурных цэнтраў антычнага свету. У Егіпце бібліятэкі ствараліся ў храмах, аб іх клапаціліся жрацы. Кнігі мелі форму рулонаў, зробленых з папірусу. Самая знакамітая бібліятэка старажытнага часу была сабрана ў г. Александрыі ў Егіпце. Яна створана ў 300 годзе да н.э. Гаспадары бібліятэкі Егіпецкія цары Пталемеі набывалі ўсе літаратурныя творы, якія толькі існавалі. Арыгінальныя рукапісы, клапатліва сабраныя і закупленыя на поўдні Еўропы, на міжземнаморскіх выспах, у Паўночнай Афрыцы і Заходняй Азіі.

Як вырабляюць з гэтай расліны матэрыял для пісьма, можна ўбачыць у горадзе Луксор, непадалёк ад знакамітага Луксорскага храма, – тут і зараз існуе майстэрня па вырабу папірусаў.

Тэхналогія няпростая: спачатку ў вадзе сем дзён вымочваюць сцёблы, затым майстры расшчапляюць іх нажом, раскатваюць качалкай і кладуць пад прэс – таксама на сем дзён. З аднаго сцябла атрымліваецца

вузкая палоска. Гэтыя палоскі зноў намочваюць у вадзе і сплятаюць з іх ліст, прычым палоскі розных пластоў кладуць перпендыкулярна. Ліст прыціскаюць каменным прэсам, затым яны сушацца на сонцы – зноў жа сем дзён. У выніку атрымліваецца гладкі, бліскучы, плецены на прагляд ліст жаўтаватага колеру. Калі сушка доўжыцца больш, то атрымліваецца рэдкі чорны папірус. Пасля сушкі майстар наносіць малюнак. Зараз такія малюнкi часцей за ўсё робяцца стандартныя, быццам штампаваныя, але сустракаюцца і унікальныя працы.

Аднак папірус не быў прыдатны для вырабу кніг у выглядзе кодэкса, таму што пры перагінанні папірус трэскаўся, як высушаны ліст гербарыя. Таму старажытныя кнігі маюць форму скрутка – менавіта скрутка як сімвал старажытнай пісьменнасці вы бачым на выявах старажытных прарокаў. Для вырабу такой кнігі лісты папіруса склейваліся тарцамі ў доўгую паласу, якая намотвалася на валік. Звычайна скрутка рабілі даўжынёй каля шасці метраў. Самы доўгі, які дайшоў да нас, – папірус Гарыса, – большы за 40 метраў. Скрутка з папірусу або іншых матэрыялаў сталі на доўгі час адной з самых распаўсюджаных форм кнігі не толькі ў Егіпце, але і ў іншых народаў. На скрутках запісаны егіпецкая “Кніга мёртвых”, бессмяротныя “Іліяда” і “Адысея” Гамера.

У Старажытнай Русі форма скрутка праіснавала да XVII стагоддзя і выкарыстоўвалася ў асноўным для афіцыйных дзяржаўных актаў. У Грэцыю папірус прывозілі з фінікійскага горада Бібла (Біблоса), з якім і звязана грэчаская назва кніг. Збор святых тэкстаў хрысціян – Біблія – у літаральным перакладзе азначае “кніга”. Баларуская назва “папера” таксама мае карані ў назве матэрыялу (раругус), з якога ў Егіпце рабілі кнігі-скрутка.

У Старажытнай Русі папірус не быў вядомы. Найстаражытныя рускія рукапісы напісаны на **скуры**. Асноўным матэрыялам для пісьма быў пергамін – адмыслова апрацаваная скура жывёл. Скура стала служыць у гэтай якасці ўжо ў Старажытным Егіпце і на Бліжнім Усходзе. Самыя старажытныя пергамінныя рукапісы знойдзены ў Дура-Еўропас (Месапатамія). Сярод апошніх – грэчаскі дакумент, які датуецца 195 г. да н.э. (захоўваецца ў Каірскім музеі). Зрэшты, яшчэ ў канцы I ст. рукапісы з пергаміну былі адносна рэдкімі. З пачатку I тыс. да н.э. скура як матэрыял для пісьма, відавочна, стала выкарыстоўвацца ў Месапатаміі, а адтуль пашырылася на захад – у Фінікію і Малую Азію. Вядомы персідскія дакументы VIII ст. да н.э. на авечай скуры. Дыядор Сіцылійскі (каля 90–21 гг. да н. э.) пісаў, што персы на скурах вялі свае хронікі. На скурах напісаны свяшчэнныя кнігі персаў. Са скуры вырабляліся таксама і свяшчэнныя кнігі яўрэяў – Торы. Паводле інфармацыі Герадота, іанійцы са старажытных часоў,

калі не хапала папірусу, выкарыстоўвалі для пісьма казіныя і бычыныя скуры.

Паяўленне **пергаміну** ў якасці пісчага матэрыялу на змену папірусу было звязана з пераходам ад рабаўладальніцкага ладу да феадальнага, пашырэннем і паглыбленнем значэння пісьмовай дакументацыі ў грамадскім жыцці. Павялічылася значэнне пісьмовай дакументацыі, якая датычыцца здзелак на зямлю, умоў, якія ўсталёўваюць адносіны феадальнай залежнасці непасрэдных вытворцаў ад землеўласнікаў і г.д. Па сваіх якасцях (трываласць, гладкасць) пергамін быў зручнейшым матэрыялам для пісьма, чым папірус. Ён лёгка згінаўся, мог быць разрэзаны, паддаваўся фальцаванню. У працэсе развіцця феадальных адносін узрастала значэнне пісьменнасці ў розных абласцях грамадскага жыцця і ўскладняліся яе задачы. Гэтым і дыктаваўся пераход да новага, зручнейшага пісчага матэрыялу.

Грэкі першапачаткова называлі пергамін «дзіфцера» (ад персідскага «дафтар» – сшытак). У грэкаў, а таксама рымлян існаваў яшчэ адзін тэрмін для абазначэння пергаміну – «мембрана». Тэрмін *membrana pergamena* ці *charta pergamena* з'явіўся параўнальна позна. Першы бясспрэчны выпадак яго выкарыстання – эдзікт імператара Дыяклетыяна аб цэнах 301 г.

Ёсць меркаванні, што тэрмін «пергамін» быў утвораны ад назвы Пергам (Малая Азія), праз які нібыта грэкі і рымляне пазнаёміліся з вырабам пергаміну. Пліній запісаў наступную легенду, якая звязана з Пергамам. Цар Егіпта Пталамей V (II ст. да н.э.) забараніў вываз папірусу ў Пергам, дзе было задумана стварэнне вялікай бібліятэкі. Тады пергамцы ўдасканалілі тэхналогію апрацоўкі скуры, якая прызначалася для запісу на ёй тэкстаў. Цяжка сказаць, наколькі заслугоўвае даверу гэтая легенда. Аднак вядома, што знакаміты медык Гален, нараджэнец Пергама, які жыў у II ст., згадваў старыя рукапісы Гіпакрата: адны былі напісаны на папірусе, іншыя, як ён піша – на скуры «як нашы пергамскія». Праўда, ніводнага аркуша пергаміну, які б паходзіў з Пергама, да нашага часу не дайшло. Масавая вытворчасць пергаменту пачалася ў г. Пергама для патрэб Пергамскай бібліятэкі, ён быў даражэй папірусу і выкарыстоўваўся для даражэйшых выданняў. На ім можна было рабіць ілюстрацыі.

Існуе думка, што пераход да пергаміну ў Візантыі быў выкліканы заваёвай Егіпта Арабскім халіфатам, у выніку чаго спыніўся ўвоз папірусу ў імперыю.

Пергамін стаў хутка распаўсюджвацца як у Візантыйскай імперыі, так і ў Заходняй Еўропе, выцясняючы сабою папірус. Яшчэ ў I стагоддзі н.э. папірус працягваў пераважаць як матэрыял для пісьма, але ў IV стагоддзі назіраюцца выпадкі перапіскі на пергаміне, хоць

у Візантыі папірус ужываўся яшчэ ў VIII ст. У Францыі ў XII–XIII стст. развіваецца вузкая спецыялізацыя па вырабе частак кнігі, у тым ліку цэхі пергамінтарыяў. Так, у Парыжы ў 1292 г. функцыянавала 19 майстэрняў па вырабе пергаміну. Што вытворчасць пергаміну на землях ВКЛ існавала, сумненняў няма. Праўда, цяжка сказаць, які маштаб яна набыла.

На тэрыторыі ВКЛ асабліва востра недахоп пергаміну адчуваўся ў другой палове XIII–XIV стст. Відавочна, гэта было звязана з заняпадам гарадской рамеснай вытворчасці. Археалагі, у прыватнасці, з цяжкасцю ці наогул не прасочваюць культурны слой у гарадах і мястэчках Беларусі XIV ст. Зрэшты, праблема развіцця рамяства на тэрыторыі ВКЛ наогул і Беларусі ў прыватнасці яшчэ недастаткова вывучана.

Адзін з самых старажытных рэцэптаў вырабу пергаміну выяўлены ў коптскім рукапісе VI–VII ст.

У Еўропе пергамін вырабляўся са скур баранаў, казлоў, цялят, валоў і інш. Асабліва тонкі і празрысты пергамін (для невялікіх па памеры кніг) атрымліваўся са скурак нованароджаных ці ненароджаных ягнят, якіх даставалі з лона маці (*charta virginea* – «дзявочая скура»). Тоўстую скуру маглі расшчапляць. Белы пергамін вырабляўся са скур абясхроўленых цялят, коз і авечак. Пергамін са скур неабясхроўленых жывёл меў жаўтаватае адценне. У XIV ст. на Брытанскіх астравах рабілі пергамін шэрага колеру.

Спосаб вырабу пергаміну быў устойлівым і аднастайным. Каб размякчыць скуру, яе спачатку апускалі на некалькі дзён у вадзю з вапнай. Затым з яе саскрабалі шэрсць і мяса і зноў апускалі ў вапну. На наступным этапе скуру, якая расцягвалася на рамах, сушылі, з дапамогай серпападобнага нажа (*rasorium*) ачышчалі ад рэштак шэрсты і мяса, пасыпалі крэйдай для ўбірання тлушчу і выгладжвалі пемзай. Пасля канчатковай ачысткі скура зноў прасушвалася. Затым яе здымалі з рам і выстругвалі нажом, надаючы ёй роўную паверхню. Апошнім этапам апрацоўкі скуры была шліфоўка, якую рабілі пры дапамозе пемзы.

У класічным і познім сярэднявеччы адрознівалі два віды пергаміну: паўночны (*charta Theutonica*), які выраблялі з цялячай скуры (франц. *velin* ад *veau* – цяля) і ачышчалі з двух бакоў; паўднёвы (*charta Italica*), які выраблялі, як правіла, са скур баранаў і коз, пры гэтым скуру якасна апрацоўвалі толькі з аднаго боку (Італія і Іспанія). Асаблівасць апрацоўкі скуры з аднаго боку была, відавочна, вынікам уплыву вырабу папірусу (тэкст пісалі толькі на адным баку). Аднак у познім сярэднявеччы паўднёвы пергамін характарызаваўся асаблівай белізной і якаснай апрацоўкай з двух бакоў. На пергаміне шэрага колеру з Брытанскіх астравоў гэтыя бакі мала адрозніваліся.

Пры належным захаванні добра выраблены белы пергамін доўга не страчваў белізны і не жаўцеў. Выраблялі чорны, белы, ружовы пергамін. Часам на прагляд была бачная капілярная сетка. Трэба меркаваць, што менавіта для пергаміну быў знойдзены новы склад чарніла: з соку так званых чарнільных арэшкаў (нарастаў на месцах паражэння лісцяў дуба насякомымі-шкоднікамі). Гэта чарніла добра ўбіраецца пергамінам. Тэкст, які напісаны чарнілам з арэшкаў, можна прачытаць без асаблівых цяжкасцей нават калі гэтае чарніла выцвіла. Пергамін добра трымаў і розныя фарбы. Пергамін – трывалы матэрыял. Дзякуючы яго гладкасці, на ім можна было пісаць самыя дробныя літары. Побач з добрымі ўзорамі працы па рукапісах, якія захаваліся, можна знаёміцца і з няўдалымі асобнікамі. Яны адрозніваюцца шматлікімі “залізамі” (месцамі, на якія не клаліся чарнілы), круглымі або авальнымі дзіркамі і, нарэшце, разрэзамі, якія адбываюцца ад няўмелага карыстання нажом пры апрацоўцы скуры.

Нягледзячы на гэтыя якасці, пергамін заўсёды быў дарагім і дэфіцытным матэрыялам. Гэта вызначалася як дарагавізнай самой сыравіны, так і працаёмкасцю працэсу вытворчасці. Асабліва дэфіцытным у Еўропе пергамін быў пачынаючы з XI ст.

Дарагавізна і дэфіцыт пергаміну прыводзілі да таго, што адны і тыя ж аркушы пергаміну маглі выкарыстоўвацца некалькі разоў, пры гэтым стары тэкст выводзіўся, а па сцёртым пісаўся новы. Такія рукапісы называюцца *палімпсестамі*. Першапачатковы (“ніжні”) тэкст палімпсестаў скрэблі нажом, сціралі пемзай або, як гэта рабілі ў Англіі, распускалі мешанінай з малака, сыру і неабпаленай вапны. Характэрна, што першапачатковы тэкст найбольшай колькасці заходнееўрапейскіх палімпсестаў датуецца V–VI стст., а новы (“верхні”) – VII–IX стст., г. зн. першымі стагоддзямі пасля поўнага знікнення папірусу (які да III ст. быў асноўным матэрыялам для пісьма, а з IV ст. стаў выцясцяцца пергамінам). Паходзяць названыя палімпсесты з буйных скрыпторыяў паўночнай Італіі, дзе патрэба ў матэрыяле для пісьма была найбольшай. Сярод усходнеславянскіх рукапісаў палімпсестамі з’яўляюцца, напрыклад, асобныя аркушы Архангельскага евангелля XI ст.

У XIX ст. для праяўлення першаснага тэксту выкарыстоўвалі хімічныя рэактывы, што часта прыводзіла да псавання рукапісаў. У XX ст. быў вынайдзены больш бяспечны метада чытання палімпсестаў пры дапамозе колерааддзяляльнай фатаграфіі. Прачытаць палімпсест можна таксама ва ультрафіялетавых кароткіх промнях, выкарыстоўваючы люмінісцэнс-апарат. У апошнія гады адбылося значнае развіццё новых камп’ютэрных тэхналогій, якія далі магчымасць апрацоўкі фатаграфіі лічбавым метадам пасля здымак у розных помнях спектра (інфрачырвоных, ультрафіялетавых); былі

распрацаваны новыя оптаэлектронныя метады, якія значна спрасцілі працэс чытання палімпсестаў і павысілі яго эфектыўнасць.

Ва ўсходніх славян пергамін вядомы пад назвай “харція” ці “харація”, а таксама “мех”, “кожа”, “цяляціна”. На тэрыторыі ВКЛ у афіцыйных дакументах ён называецца “паргамен”. Ён быў асноўным матэрыялам для ўсходнеславянскіх пісьмовых помнікаў да XIV ст. Помнікі пісьма на пергаміне першапачаткова называліся “харацейнымі”, “харац’ямі”, “скурамі”, “мехам”, “цяляцінамі”. Апошняя назва паказвае на тое, што гэты пісчы матэрыял ствараўся пераважна з цялячай скуры.

Як адзначае даследчык старажытнарускіх рукапісных кніг І.І. Сразнеўскі, кнігі звычайна пісаліся на пергаміне высокай якасці. Маюцца “вельмі старажытныя ўзоры таго, што ўся або амаль уся кніга пісалася на адборным пергаміне, так, што ўсё або амаль усе лісты без залізаў і сшывак, а на старонках пакінутыя шырокія палі (“берагі”) ва ўсе бакі. Рукапісаў, напісаных на вельмі някасным пергаміне, параўнальна нямнога”. Гэтак жа Н.М. Карынскі, які вывучаў рукапісныя кнігі XI ст., адзначае, што яны напісаны на пергаміне вельмі добрай якасці: пергамінныя лісты ў кнігах былі тонкімі, так што літары прасвечваліся з адваротнага боку.

Ліст пергаміну складаўся на чатыры часткі, па лініі згібу лісты можна было сшыць. Чатыры лісты, якія атрымліваліся, называліся “тетрады”. Пры складванні ліста атрымлівалася, што адзін бок ліста, “валасяны”, складаўся з “мясным”, на адным баку ліста пры разліноўцы атрымлівалася канаўка, а на другім – выпукласць. Тэкст запісваўся ў сшыткі, розныя часткі тэксту маглі быць напісаны рознымі аўтарамі. Спачатку запісваўся асноўны тэкст, пасля выпісвалі ініцыялы і загалоўкі – гэту работу выконваў мастак. Лісты сшывалі ў адзін блок, перапляталі, старонкі нумаравалі (літарамі).

Зрэшты, і пасля XIV ст., калі ў якасці матэрыялу пісьма пачала распаўсюджвацца папера, пергамін як матэрыял пісьма не знік. Пергамін захоўваў у сабе элемент урачыстасці. Па гэтай прычыне тыя дакументы, якім надавалі асаблівае значэнне, выраблялі з пергаміну. Магчыма, на першых парах панавала думка аб пергаміне як аб матэрыяле больш трывалым, а таму больш прыдатным для запісаў “навечность”. Так, з пергаміну выраблялі міжнародныя дагаворы. Палачане, якія вялі дзелавую перапіску з Рыгай на паперы, дагаворы з ёй 1405, 1407 і 1478 гг. афармлялі на пергаміне. Наогул, існавала думка, што прывілей павінен быць выраблены менавіта з пергаміну. Крыніцы часта проціпастаўляюць пергамін папяровым лістам. У адной з іх за першую палову XVI ст. вялікі князь заяўляў: “Нам ся не толькі прывілеев, но і паперных лістов нашіх не годіться ломать”. У другой крыніцы таксама за першую палову XVI ст. сказана: “А тыі

всі лісты вышпёсанныя тых усіх бояр прірэчєных сѹт лісты папiровыі с печатью прібітымі, окрѹма одного прівілєя дєтєй Олєнского – тот єсть на перкгаміне с печатью прівесістой”. Зрэшты, часта выдаваліся і папяровыя прывілеі. На пергаміне выконвалі тэксты і прыватнаправавыя акты, напрыклад, дзельчыя, мяноўныя, прадажныя. Як матэрыял для пісьма, пергамін выкарыстоўваўся да канца існавання ВКЛ. Па-ранейшаму ён знаходзіў выкарыстанне ў царкоўнай сферы, з яго маглі вырабляць богаслужэбныя кнігі. Зараз у нацыянальнай бібліятэцы захоўваецца муляж 2 старонак Астрамірава евангелля.

Рост попыту на пісьмовую прадукцыю, павелічэнне яе аб’ёму прывялі да выкарыстання новага, больш таннага і даступнага матэрыялу для пісьма – **паперы**. У паўночнай правінцыі Кітая Шэньсі ёсць пачора Баоцяо. У 1957 годзе ў ёй выявілі магільню, дзе былі знойдзены абрыўкі лістоў паперы. Паперу даследавалі і ўстанавілі, што яна была выраблена ў II стагоддзі да нашай эры. Гэта адкрыццё праліло святло на гісторыю ўзнікнення паперы. Лічылася, што папера з’явілася ў Кітаі ў 105 годзе новага летазлічэння. Баоцянская знаходка адсоўвае гэту дату на два стагоддзі назад. Можна, такім чынам, выказаць здагадку, што папера з’явілася больш за 2 тыс. гадоў назад.

Кітайская папера захоўвалася вельмі доўга. З даўніх часоў у Кітаі існаваў спосаб размнажэння тэкстаў з дапамогай пячатак. Першапачаткова водціскі рабілі на гліняных і бамбукавых дошчачках, пазней для гэтых мэт сталі выкарыстаць паперу. Папера дазволіла пашырыць капіраванне рукапісаў святых кніг. З паперы рабілі разнастайныя ўпрыгожванні, парасоны, вееры, у яе заварочвалі прадукты, яна ўстаўлялася ў вокны. У пачатку IX ст. у Кітаі з’явіліся “лятаючыя манеты” – папяровыя грошы. На працягу шматлікіх стагоддзяў кітайцы аднаасобна валодалі сакрэтамі вырабу паперы, дбайна засцерагаючы таямніцы рамяства. Сыравінай для паперы ў Кітаі служылі шаўковыя абрэзкі, адыходы коканаў шаўкапрада, абрыўкі старых сетак, да якіх дабаўлялі расліннае валакно. Іх размочвалі і ўручную расціралі паміж камянямі. Атрыманую такім спосабам кашыцу налівалі на якую-небудзь гладкую паверхню і прыціскалі іншым адшліфаваным каменем. Кашыца вылежвалася і сохла.

На мяжы II і III стст. новай эры папера, вырабленая з раслінных валокнаў, не лічылася ў Кітаі рэдкім матэрыялам. У III ст. яна цалкам выцесніла з ужывання драўляныя таблічкі, якія выкарыстоўваліся для пісьма.

У VIII ст. арабы захапілі Самарканд і вывезлі адтуль сакрэт яе вытворчасці. Самая старажытная арабская папяровая кніга, так званая *Codex Warner*, датуецца 866 г. Каля 900 г. вытворчасць паперы была наладжана ў Егіпце. У X ст. майстэрні па вытворчасці паперы з’явіліся ў Дамаску, Цівєрыядзе, Хамаце, Трыпалі і, магчыма,

Багдадзе. У X ст. папера арабамі была завезена ў Іспанію. У XI ст. яна стала вядома ў Сіцыліі. Праз Іспанію і Сіцылію папера пранікла ў Італію. З Італіі гатовую паперу вывозілі ў паўднёвую Францыю, Германію і далей у Чэхію, з Іспаніі – на поўнач Францыі, Англію і краіны Скандынавіі. У далейшым у названых краінах была наладжана ўласная вытворчасць паперы. Першыя майстэрні па вырабе паперы з’явіліся ў Іспаніі ў XI ст., у Італіі – у XIII ст., Францыі, Германіі, Англіі, Галандыі, Нарвегіі і Даніі – у XIV ст. З сярэдзіны XV ст. Францыя і Галандыя сталі экспарцёрамі паперы.

У Еўропе паперу выраблялі амаль гэтаксама, як у старажытным Кітаі. З XIV ст. сыравінай служыла ў асноўным ільняное рыззё. Чым больш старым было гэта рыззё, тым больш якаснай атрымлівалася папера. Рыззё сарціравалі, рвалі і кідалі ў катлы. Гэта сыравіна размочвалася, варылася з попелам ці вапнай, каб выдаліць фарбы, тлушч і грязь. Потым вільготнае рыззё падвяргалася браджэнню да той пары, пакуль яно не пачынала расслойвацца на валокны. Валакністая маса ачышчалася ад прымесьяў, затым яе праз пэўны прамежак часу таўклі да аднароднай масы, якую вылівалі ў драўляныя чаны. З чана масу чэрпалі спецыяльнай формай, якая ўяўляла сабой прамавугольную рамку (*дэжель*), на дне каторай была нацягнута сетка. Доўгія драўляныя ніткі (*вержэры*) нацягваліся блізка адна да адной, а кароткія (*паніцюзэ*) далей. Праз сетку сцякала вада, а цвёрдая маса затрымлівалася і высыхала. Затым гэты тонкі пласт выкладвалі на суконныя пракладкі і прапускарлі праз вінтавы прэс, каб адціснуць рэшткі вады. Лісты аддзялялі ад пракладак і развешвалі на прасушку, затым прапітвалі жэлацінавым клеам (папярэдне замочаным у моцнай гарачай шчолачы з мыльнай рошчынай) для большай трываласці і для таго, каб чарніла не расцякалася па лісце. Затым лісты выгладжвалі і лашчылі. Першапачаткова паперу глянцавалі шліфавальным каменем, з XVII ст. – цяжкім жалезным молатам. Паперу выраблялі вызначанага фармату, колеру, вагі, насычалі адмысловымі рэчывамі, якія адпуджвалі шкодных казурак.

Паперу, якая прызначалася для пісьма, шматразова праклейвалі. Рабілі гэта для трываласці і для таго, каб не расцякалася чарніла. Уся папера для пісьма, якая ішла на продаж, выпускалася толькі праклееная. Папера для пісьма падзялялася на канцылярскую і канцэптную.

Канцылярская папера выраблялася з лепшага льнянога рыззэ, канцэптная, якая прызначалася для чарнавікоў і копіі, з горшага.

Для адбелвання паперы хімікаты не выкарыстоўваліся, таму яе колер ніколі не быў аднолькавы. Папера лепшага гатунку была крыху жаўтаватага, сярэдняга гатунку – кафеянага, а невысокага гатунку – цёмна-шэрага колеру. Розніца ў колеры залежала больш за ўсё ад чысціні вады: вытворцам паперы было цяжка ачысціць ваду, асабліва зімой.

Нягледзячы на тое, што сыравіна і выраб паперы былі намнога таннейшыя, чым скуры жывёл і выраб з іх пергаміну, яна не адразу заваявала рынкі. Панавала думка, што папера – матэрыял менш трывалы і не можа доўга захоўвацца. Імператар Свяшчэннай Рымскай імперыі Фрыдрых II у 1231 г. забараніў выкарыстоўваць паперу для афіцыйных дакументаў. У канцылярыях Італіі і Францыі першапачаткова выкарыстоўвалі паперу толькі для чарнавікоў і кніг – рэгістраў.

Усходнюю паперу называлі *бамбіцынай* (ад грэчаскага *bambax* – бавоўна ці ад назвы сірыйскага горада *Bambyse* – па-арабску Мамбідш, дзе знаходзілася паперня. Уласна пад бамбіцынай разумеецца найбольш ранняя папера, якая выраблялася з бавоўны – тоўстая, грубая, шурпатая ці, наадварот, вельмі глянцавая ад моцнай праклейкі, жаўтаватага колеру, валакністая ў разрыве, з нераўнамернымі сляямі. Падоўжаныя і папярочныя лініі гэтай паперы ледзь прыкметныя. Асноўнай асаблівасцю бамбіцыны з’яўляецца адсутнасць на ёй вадзяных знакаў.

Паяўленне паперы на Русі фіксуецца ў XII–XIII стст., але распаўсюджанне атрымлівае толькі ў сярэдзіне XIV ст. Першыя папяровыя млыны з’явіліся ў XVII ст. Тэхнічны пераварот у папяровай вытворчасці Расіі зрабіла папераробная машына, якая пачала працаваць з 1816 г. у Пецярбурзе. У 1916 г. у Расіі ўжо дзейнічала 55 цэлюлозна-папяровых прадпрыемстваў. Сярэдняя шырыня папераробных машын не дасягала і 2 м, а іх хуткасць не перавышала 100 м/мін.

У сумежнай з ВКЛ Польшчай папера пачала выкарыстоўвацца ўжо ў першым дзесяцігоддзі XIV ст. Вядомы папяровы дакумент, які выйшаў з польскай каралеўскай канцылярыі ў 1337 г. Уласная папера стала выпускацца ў Польшчы ў другой палове XV ст. У 1437 г. дзейнічала паперня ў Гданьску, каля 1477 г. – у Вроцлаве. У ВКЛ першапачаткова ўласнай вытворчасці паперы не існавала. Сродкам для пісьма была замежная папера. У канцылярыі Вітаўта спачатку пісалі на бамбіцыне (грубая, жаўтлявая папера). З 1409 г. з’яўляецца папера лепшага гатунку: італьянская, французская і нямецкая. Італьянская і французская папера ў канцы XIV ст. пранікла ў ВКЛ, відавочна, праз Рыгу, а ў пачатку XV ст. – праз Гданьск і землі Ордэна.

Першы папяровы млын на тэрыторыі ВКЛ быў уведзены ў эксплуатацыю ў 1524 г. Ініцыятыва яго заснавання першапачаткова зыходзіла ад вялікакняжацкай улады і была, відавочна, звязана з будучым выданнем Статута ВКЛ. Некаторыя вучоныя лічаць, што пабудова млына мела непасрэдную сувязь з выдавецкай дзейнасцю Ф. Скарыны. На гісторыю гэтай падзеі праліваюць святло два запісы і адзін дакумент Метрыкі ВКЛ. Першы запіс змяшчае загад, які быў адрасаваны да віленскага ваяводы і канцлера А.М. Гаштольда, каб

віленскі гараднічы Ульрых Гоз у сувязі з прыездам са Швейцарыі “Саверьнарта” (так у крыніцы) з мэтай “папер бити”, за свае сродкі (з умовай кампенсацыі выдаткаў) пабудаваць паперню, а таксама дом для жылля. Згодна са зместам другога запісу, да Ульрыху Гоza быў дасланы асобы дакумент, у якім загадвалася пабудаваць дом і млын для швейцарца. Дакумент датуецца 16 лістапада 1524 г. З тэксту вынікае, што ўлады змянілі планы адносна заснавання паперні, таму швейцарцу давалася пабудаваць млын за свае сродкі. Прадукцыя паперні прызначалася, у тым ліку, для задавальнення патрэб нясвіжскай друкарні (заснавана ў 1562 г.). Сымон Будны ў прадмове да Бібліі (выдадзена ў 1572 г.) пісаў, што “збудоўвал” паперню нясвіжскі стараста Мацей Кавячынскі. Пасля закрыцця друкарні Мікалаем Радзівілам Сіроткам М. Кавячынскі ў 1570 г. заснаваў другую ў Беларусі паперню – у маёнтку Узда. Па даных крыніц, у другой палове XVI–XVII стст. на тэрыторыі Беларусі дзейнічала каля 15 папяровых млыноў (у Бакштах, Відзах, Гальшанах, Дзітве, Дуброўне, Лыскаве, Смаргоні, Волме, Менску і інш.).

Нягледзячы на тое, што сыравіна і выраб паперы былі намнога таннейшыя, чым скуры жывёл і выраб з іх пергаміну, яна не адразу заваявала рынкі. Панавала думка, што папера – матэрыял менш трывалы і не можа доўга захоўвацца. Імператар Свяшчэннай Рымскай імперыі Фрыдрых II у 1231 г. забараніў выкарыстоўваць паперу для афіцыйных дакументаў. У канцылярыях Італіі і Францыі першапачаткова выкарыстоўвалі паперу толькі для чарнавікоў і кніг-рэгістраў.

Папера пачала выкарыстоўвацца, відавочна, у першую чаргу ў дзелавай сферы. Найстаражытнейшым усходнеславянскім актам, які напісаны на паперы, з’яўляецца, на думку вучоных, пацвярджальная дагаворная грамата смаленскага князя Івана Аляксандравіча першай паловы XIV ст. Адным са старажытнейшых папяровых актаў з’яўляюцца дагавор аб міры вялікага князя літоўскага Альгерда, князя Кейстута і вялікага князя Святаслава Іванавіча, з аднаго боку, і вялікіх князёў Дзмітрыя Іванавіча і Уладзіміра Андрэевіча – з другога, які адносіцца да пачатку 70-х гадоў XIV ст.; грамата полацкай княгіні Андрэвай і яе дзяцей Сямёна і Івана ў рыжскую гарадскую раду, якая датуецца вясной 1387 г. – восенню 1389 г. У канцы XIV ст. – пачатку XV ст. папера стала служыць матэрыялам для пісьма ў канцылярыі Вітаўта.

Паступова пачынаюць выкарыстоўваць паперу пісцы чытальных і царкоўных кніг. Адна з найбольш ранніх папяровых кніг – Пролаг за сакавік-жнівень 1406 г., які быў напісаны на заказ бельскага намесніка Солтана Солтанавіча.

Першапачаткова ўласнай вытворчасці паперы ў ВКЛ не існавала. Сродкам для пісьма была замежная папера. У канцылярыі

Вітаўта спачатку пісалі на бамбіцыне (грубая, жаўтаватая папера). З 1409 г. з'яўляецца папера лепшага гатунку: італьянская, французская і нямецкая. Італьянская і французская папера ў канцы XIV ст. пранікла ў ВКЛ, відавочна, праз Рыгу, а ў пачатку XV ст. – праз Гданьск і землі Ордэна.

Пашырэнне паперы абумовіла знікненне васковых таблічак. Магчыма, яны выкарыстоўваліся яшчэ ў XVI ст., аднак пераважна ў школьнай справе.

Такім чынам, набольш распаўсюджаным матэрыялам пісьма на тэрыторыі Беларусі былі васковыя таблічкі, бяроза, пергамін і папера. Найбольш распрацаваны метады палеаграфічнага аналізу пергаміну; метады даціроўкі васковых таблічак і берасцяных грамат знаходзяцца на стадыі распрацоўкі. Аналіз аўтэнтычнасці, вызначэнне месца і часу стварэння папяровых дакументаў ідзе побач з аналізам іншых вонкавых прыкмет рукапісаў – чарніла, тыпу пісьма, упрыгожанняў, наяўнасці філіграней і іх асаблівасцей.

Трэба памятаць, што ў пэўнай меры пра старажытнасць усякага прадмета можна меркаваць па ступені яго захаванасці: скура і матэрыял пераплёту паступова сціраюцца; лісты паперы і пергаміну паступова жаўцеюць і бурэюць; асабліва сціраюцца металічныя ўпрыгожанні пераплёту, паступова становячыся вельмі гладкімі на дотык. Усё гэта ў сукупнасці з'яўляецца тым колам праблем, з якімі сутыкаецца даследчык пры палеаграфічнай даціроўцы рукапісаў.

Знаёмства з **прыладамі** для пісьма неабходна ўжо таму, што яны падвяргаліся зменам і такім чынам змяшчаюць у сабе дадзеныя адносна часу і месца напісання помнікаў. Працэс і прылады пісьма адлюстроўваюцца ў саміх помніках старой пісьменнасці, больш за ўсё – у Евангеллях, з чатырма мініяцюрамі пішучых евангелістаў. На сталах знаходзім адлюстраванне чарніліц розных відаў, сасуды для фарбаў, нож, губкі, пясочніцы з уваткнутым пер'ем, пэндзаль. У Грэцыі выкарыстоўвалі палачкі, вырабленыя з трыснягу, – калям.

Мноства прылад знаходзім толькі ў візантыйскіх і старажытнарускіх мініяцюрах, пазней адлюстроўваецца толькі чарніліца і пяро. На адной з мініячюр Астрамірава евангелля заўважана не птушынае пяро, а трысняговае. На астатніх рускіх мініяцюрах заўсёды адлюстроўваецца толькі птушынае пяро.

Шырокае выкарыстанне птушынага пярэ пачалося з XI ст. Аднак, адзін з даследчыкаў у галіне палеаграфіі І.А. Шляпкін выказаў меркаванне, што ўстаўныя тэксты напісаны якраз трысняговым пяром з тупым расшырэннем. У ім маюцца знакаміды патаўшчэнні і больш тонкія рыскі, якія, на думку І. Шляпкіна, немагчыма зрабіць звычайным пяром. І. Шляпкін адзначае, што трысняговае пяро дае адразу верхняе патаўшчэнне, а звычайнае пяро трэба яшчэ павярнуць, і

патаўшчэнне будзе заострана з абодвух бакоў. Аднак думка І. Шляпкіна не была прынята астатнімі даследчыкамі.

У XI – першых дзвюх трэцях XIV ст. пісалі пёрамі ястраба, вароны, качкі, цецера. У якасці раскошы выкарыстоўваліся пёры лебедзя і нават павы. Але ж самымі папулярнымі былі гусіныя пёры. Перад выкарыстаннем пярэ ў якасці інструмента для пісьма яно падваргалася пэўнай апрацоўцы. Спачатку яго ўтыкалі на кароткі час у пясок ці попел, каб з яго потым лягчэй можна было зняць перапонкі. Пярэ неабходна было надаць пругкасць, з гэтай мэтай, шляхам награвання, з яго выдалялі тлушч.

Заточванне пярэ праводзілася наступным чынам. Яго ніжнюю частку са знешняга боку зразалі з двух бакоў наўскос. Унутраны бок таксама зразіўся, аднак толькі на палову таўшчыні пярэ. Пярэ расшчаплялі, каб чарніла лепей ўтрымлівалася і раўнамерна даходзіла да канца пярэ. Рабіць расшчэп рэкамендавалася ў буйных пёрах напалову, адносна бакавых са знешняга боку зрэзаў, у невялікіх пёрах – маленькі. Перад тым, як расшчапіць пярэ, на яго канцы рабіўся зрэз. Заточванне пярэ рабілася пры дапамозе спецыяльнага нажа (адсюль назва “перочинный нож”). Лічылася, што пёры з левага крыла больш зручныя для пісьма правай рукой. Рэкамендавалася браць трэцяе ці чацвёртае пярэ з крыла.

У апошняй трэці XIV – першай палове XVI ст. па-ранейшаму пісалі пёрамі. Існавалі спецыяльныя настаўленні пісцам па спосабе вырабу пёраў. У адным са зборнікаў XV – першай паловы XVI ст. маецца артыкул “О пере”. У ім гаворыцца, што ў залежнасці ад характару пісьма (устава, паўустава, скоропісу) выкарыстоўваюцца розныя пёры: “Достоит же перо чинити к писму книжну пространно и телно, к мелку ж мало, и знаменну по знамени, и к скорописну пространно ж”.

Зрэз у пёрах для кніжнага пісьма павінен быць даўжэйшым, чым у пёрах, прызначаных для скоропісу. Пёры для кніжнага пісьма скошваліся на канцы ўправа, “знаменныя” – улева, скоропісныя рабіліся з прамым канцом.

У другім артыкуле “О пере ж” пісцу давалася парада перад тым, як пачынаць пісьмо, палічыць колькасць радкоў на старонцы, падрыхтаваць пярэ і напоўніць яго чарнілам даверху. “И потом верхний конец наложит перстом вторым правые руки и пишет страницу всю, и как последнее слово на последней странице напишет, и в пере чернило изоидет все, и не останется ничто ж”.

Было падлічана, што ў XVIII ст. у краіне расходвалася ад 20 да 30 мільёнаў гусіных пёраў у год. Гэта прывяло да з’яўлення сталёвага пярэ, якое стала шырока выкарыстоўвацца. Сталёвыя пёры паявіліся ў XVIII стагоддзі ў Англіі, але толькі ў 20–30-х гг. XIX ст. наладзілася

іх фабрычная вытворчасць з лістоў сталі. Тады сталёвыя пёры сталі больш таннымі і надзейнымі, пачалі выцясняць традыцыйныя гусіныя.

У 1822 годзе ўзнікае пёравая аўтаручка. Гэта была драўляная цыліндрычная чарніліца з поршнем, які рухаўся туга і нярэдка выкатваў на паперу ўсю порцыю чарніла.

У сярэдзіне XIX ст. аўтаручку ўдасканалілі, і яна пачала карыстацца вялікай папулярнасцю. Аўтаручкі праіснавалі да сярэдзіны нашага стагоддзя. Пасля шырока распаўсюдзілася шарыкавая ручка, у якой пярэ было заменена шарыкам. Першы ўзор шарыкавай ручкі быў зроблены ў 1938 годзе.

Аловак (карандаш) у якасці пісьма паявіўся ў XVI ст. У асабістых рэчах Пятра I захавалася некалькі відаў графітных карандашоў. Пётр выпісваў карандашы з-за мяжы. Так, у 1709 годзе ён пісаў англійскаму купцу Андрэю Стрэгісу: “Пришли самых добрых английских карандашей, сколько возможно, и пришли сюды с ним посланным и отпиши в Английскую землю, чтоб оттоль добрых карандашей впредь присылали по вся годы дюжины по три...” У XVIII ст. узніклі заводы па вырабу фарбаў для карандашоў.

Паметы карандашом (простым і чырвоным) маюцца на многіх рукапісах М.В. Ламаносава, А.Н. Радзішчава і інш.

Як вядома, для часовых запісаў – рахункаў, асабістай перапіскі і г.д. – выкарыстоўваліся васковыя таблічкі. На васковых таблічках пісалі стрыжнем з косці ці металу. Гэты стрыжань меў назву стыль, ці графій. З аднаго канца стыль завастраўся – гэтым канцом пісалі; з другога – расплюшчваўся і меў форму лапаткі; ім разгладжвалі воск і сціралі напісанае. Такая прылада была недарагой і служыла доўга; ёй карыстаўся кожны пісьменны чалавек.

Васковыя таблічкі і стылі вядомыя на сумежнай з Беларуссю тэрыторыі – у Польшчы і Латвіі. Нельга пагадзіцца з думкай, што ва ўсходніх славян у адрозненне ад Заходняй Еўропы васковыя таблічкі практычна не выкарыстоўваліся, паколькі тут актыўна служыла бяроста. Гэтаму супярэчаць, у прыватнасці, шматлікія знаходкі стыляў ці, як яны называліся ва ўсходніх славян, пісалы. Расплюшчаны канец пісал сведчыць аб тым, што прызначаліся яны для пісьма на воску (для пісьма на бяросце ён быў непатрэбны). Пісалы вядомыя з археалагічных раскопак у Кіеве, Ноўгарадзе, Чарнігаве, Смаленску, Галічы, Пскове, Звянігарадзе і іншых месцах. У Ноўгарадзе, паводле звестак на 2001 год, выяўлена каля 250 пісал. Найбольш старажытныя з іх адносяцца да 50–70-х гг. X ст. (знойдзены ў Ноўгарадзе). На тэрыторыі Беларусі колькасць пісал на сённяшні дзень перавышае 50. Яны паходзяць з Навагрудку(14), Ваўкавыска(12), Мінска(7), Брэста(5), Полацка(2), Браслава(2), Слуцка(2), Слоніма(1), Турава(1), Пінска(1), Копысі(1), Друцка(1), Гомеля(1), Рацёнкаў(1).

Пісалы выраблялі з косці, але часцей за ўсё з металу: жалеза, бронзы і іншых сплаваў; яны мелі даўжыню 8–13 см. Жалезныя пісалы пакрываліся цынкам ці меддзю. Форма лапаткі была ўстойлівай для пэўных гістарычных перыядаў і, такім чынам, можа служыць пры датаванні.

У XI – першай палове XII ст. пісалы вырабляліся з лапаткай у форме паўкруга, трапецыі, шырокага кубка. У XII – першай палове XIII ст. часцей за ўсё сустракаюцца пісалы з лапаткай, якая мела форму кубачка з адцягнутымі краямі. У XII–XIII стст. бытавалі пісалы з лапаткай у форме келіхаў з прамымі бакамі і трохвугольнікаў з зубчыкамі па баках. У канцы XII – сярэдзіне XIV ст. былі пашыраны пісалы з лапаткай у выглядзе перавернутага трохвугольніка, бакі якога плаўна пераходзяць у стрыжань, і г.д.

Пісалы амаль заўсёды ўпрыгожваліся. У аснове лапаткі стрыжань меў яблык ці шэраг валікаў, лапатка часам інкруставалася серабрыстай палудай, залачонай бронзай ці ўпрыгожвалася фігурнай разьбой, проразямі і г.д. У Ваўкавыску выяўлена пісала, якое мае поўную аналогію з двума пісаламі з Віцічава і Звянігарада Львоўскай вобласці Украіны (маюць фігурную лапатку з крыжападобнай проразцю і дзесяццю рознымі па шырыні валікамі каля асновы). Відавочна, як мяркуюць даследчыкі, усе яны былі выліты ў адной і той жа форме. Знаходкі ідэнтычных пісал у розных рэгіёнах старажытнай Русі сведчаць аб існаванні асобных цэнтраў па іх вытворчасці. Не выклікае сумнення, што менавіта васковыя таблічкі фігуруюць пад назвай “дошкі”. Такім чынам, сферы выкарыстання ўсходнеславянскіх васковых таблічак былі тыя ж самыя, што і заходнееўрапейскіх, гэта значыць шырэйшыя, чым навучанне.

Пры гэтым варта адзначыць, што пісалы выяўлены пераважна ў гарадскіх, гэта значыць адміністрацыйных, гандлёвых і культурных цэнтрах, прычым, калі гаварыць, напрыклад, аб Ноўгарадзе, то найбольшая іх колькасць паходзіць з сядзіб, якія належалі найбагацейшым баярскім сем’ям.

Пісалы датуюць другой паловай XI – пачаткам XIV ст. Такім чынам, яны знікаюць тады, калі пашыраецца папера. Аднак, відавочна, пісаламі і васковымі таблічкамі маглі карыстацца яшчэ ў другой палове XVI ст., праўда, у першую чаргу пры навучанні пісьму.

Перш чым пісаць на пергамене ці на паперы, рабілі разліноўку. Выраблялася спецыяльная рамка (яна называлася карамса), на якой былі нацягнуты гарызантальныя ніткі з дроту. Атрымліваўся трафарэт, на які потым прыціскаўся ліст паперы, і атрымліваліся гарызантальныя адбіткі. Часам лінаванне праводзілі з дапамогай шыльца. Зручна было лінеіць лісты не па адным, а пачкам.

Для напісання сурыкам, золатам ці серабром выкарыстоўваліся кістачкі.

Асноўным фарбавальным **рэчывам для напісання** тэкстаў на пергаміне і паперы было чарніла. Вядомы хімік-тэхнолаг В.А. Шчавінскі, які спецыяльна займаўся вывучэннем тэхналогіі фарбаў у Старажытнай Русі, паказвае, што ў залежнасці ад складу чарніла, прысутнасці ў ім тых ці іншых фарбавальных рэчаў, жалезістых солей, ад часу, на працягу якога вытрымлівалася чарніла, і г.д. яно давала рознае адценне колеру на паперы, па-рознаму клалася на яе паверхню. “...Рассматривая внимательно древние наши рукописи, – піша ён, – мы убеждаемся в том, что преобладающий буроватый тон чернил бывает совершенно различных оттенков, от почти совсем нейтрально-седого до красновато-рыжего и до грязновато-желтого; мы замечаем, что чернила обладали большей или меньшей кроющей способностью, что ложились они или везде одинаково, или же, вследствие неравномерности, давали письмо довольно пестрого вида; что высыхали они, часто сохраняя заметный рельеф, иногда же без всякого рельефа, что написанное кажется иногда матовым, иногда же лоснится жирным блеском, проходит через бумагу и отпечатывается на поверхности смежных листов”. Даследчык паказвае, што “внимательное изучение чернил, хотя бы при помощи лупы и раз навсегда установленной цветной школы, несомненно, окажется весьма полезным для палеографии”. Але толькі “глазомерных признаков” для вывучэння чарніла недастаткова. Неабходна прымяненне мікраскопа і мікрахімічны аналіз, якія папоўняць “точными и категорично-определенными” дадзенымі.

Побач з жалезным чарнілам часта (асабліва шырока з XVII ст.) выкарыстоўвалася сажавае (з дабаўленнем сажы), але яно было менш трывалае, чым жалезністае. Амаль ва ўсіх мовах чарніла атрымала назву па сваім чорным колеры. На тэрыторыі ўсходніх славян чарніла мела тую назву, што і цяпер у беларускай мове. Існавалі два асноўныя гатункі чарніла:

1. На аснове прадуктаў абвуглівання ці чорнай сажы (сажавыя).
2. З соку чарнільных арэшкаў.

І ў першым, і другім выпадку аснову змешвалі з камеддзю – клейкім рэчывам розных раслін. Чарніла з соку чарнільных арэшкаў выраблялася шляхам награвання; яно называлася: у грэкаў *evkavtav*, у лацінян – *encaustum*. Упершыню гэта чарніла згадана ў V ст. Яно было трывалым, яго нельга было змыць губкай, а можна было толькі саскрэбці нажом.

Пісцы рыхтавалі чарніла самі (варылі ў печы накшталт ежы), набываючы на рынку неабходныя кампаненты. Украінскі шляхціц Васіль Загароўскі ў сваім тэстаменце (1577) распараджаўся набываць

царкоўнаму дзяку штогадова для перапіскі кніг, апрача паперы і кінавары, таксама “арэшкі”, купарвас і “гумь”. Ва ўсходнеславянскіх крыніцах XVI ст. захаваліся наступныя рэцэпты чарніла. Вось адзін з іх: “Первое, устрогав зелены корки олховые, без моху, молодые, и в четвертый день положить кору в горшек и налить воды или квасу доброва, или сусла ямного, а коры наклади полон горшек, и варити в пеше, гораздо бы и положи в горшек железины немного, и поставити горшек со всем, где бы место не студно, ни тепло, и на третий день разлити чернило”. Далей сказана: ”Приготовити сосуд, кувшин и в нем железа обломков старых мечи довольно, или от кузницы трески, завязав в плате, впусти в горшек, и сусло чернильное процедити, и налити кувшин полон, и сосуд заткнув, проставити в сохранное место на 12 дней. То есть скорописное книжное чернило”.

З другой паловы XVI ст. чарніла ўсё часцей называюць “інкауст”, “атрамент” і “чарнільныя арэшкі” – “галяс”.

У мінулы час чарніла часцей за ўсё выраблялася дамашнім спосабам па рэцэптах, якія пераходзілі з пакалення ў пакаленне. Нярэдка з камерцыйнай мэтай рэцэпт вырабу якога-небудзь чарніла, якое асабліва добра ўдавалася, трымаўся ў строгім сакрэце, а часам рэцэптура элементаў, якія ў яго ўваходзілі, наўмысна блыталася. Зборнікі гаспадарчых парад XVIII–XIX ст. нязменна змяшчаюць шматлікія рэцэпты чарніла.

Для вырабу жалезістага чарніла бралі кавалкі жалеза, часам “нарочито ржавого”, “замки, ключи, пробой, цепи, блесты” і дубільныя рэчывы. У якасці апошніх ужываліся звычайна чарнільныя арэшкі, асаблівыя нарасці на месцах паражэння лісця дуба насякомымі-шкоднікамі; іх апускалі ў пасудзіну ў раствор з кары і іншых элементаў з дабаўленнем кіслот: капусты, медзі, квасу, воцату і інш. Кавалкі жалеза, якія ішлі на выраб чарніла (“чернильное гнездо”), трымалі на дне пасудзін працяглы час і палівалі іх усё новым адварам (“прилим”).

У XVII ст. ёсць рэцэпты чарніла, якія замест кавалкоў жалеза прадугледжвалі выкарыстанне жалезнага купарвасу, пры гэтым працэс вырабу чарніла паскараўся. “Мещав же гнездо, жидкаго чернило процедить, наполнить пищей сосуд и положить в него камеди довольно, да орешков зеленых пять или шесть, по сосуду смотря, да квасцы, да купоросу жженого, ужевши купоросу обвертев в бумагу, и положи в печурку на день или на два, а буде скоро надобно, то положи в печь метеную, и, как высохнет, то жженым купоросом чернило крепко и светло и чисто; аще проедает, убавь орешков и положи довольно камеди. Кладут в чернило имбирь и гвоздику; а чернила с пера не пойдут, класти гвоздику тертою...”

Вось, напрыклад, “Чернил немецких пропорция”, якая прапанавана ў адным з рукапісаў: “Три золотника орешков, три золотника купоросу, все сие стереть на мелко и положить в сосуд стеклянный, да взять воды горячей по пропорции, влить во все, дать устоять на сутки, и действуй”.

Чарніла з арэшкаў мела розныя адценні: ад светла-карычневага да цёмна-карычневага, амаль чорнага. Яно глыбока пранікала ў пергамін, засыхала на яго павярхні даволі густым слоem і адрознівалася трываласцю; пісьмо ім да нашага часу выглядае даволі выразна і дакладна, калі, безумоўна, рукапіс не псаваўся ад вільгаці і інш.

Самым папулярным лічылася чарніла, якое было прыгатавана з разбаўленай вадой сумесі вішнёвага клею з сажай.

У адным са зборнікаў XVI–XVII стст. змешчаны артыкул “О черниле копченом ко иконному и книжному писму”. Перш за ўсё гаворыцца аб тым, як загатоўіць сажу. Трэба паставіць на цэглу пяцшэсць гаршкоў з прабітым дном “и заднюю сторону затвердить, чтоб копоть дымная вверх шла, а с переднюю сторону под горшки подкладывать береста со огнем и копотить с протяжением исподволь, осматриваясь, и опахивать, чтобы огнем сажа не загорелась. А егда от жару загорится, то все згорит и труд без пользы. А когда благополучно почаше сажу осматривая опахиваешь, и труд совершишь благополучне”. Далей сажа размешваецца са сліною і віном, разбаўляецца вадой, змешваецца з камеддзю (вішнёвым клеем). Рэкамендуецца таксама разбавіць гэту сумесь адварам з альховай кары, кваснага сусла, чарнільных арэшкаў або жалеза. Сумесь павінна была працяглы час прастаяць у цяпле: “...смесив купно, вложить в кукшинец не малый, обвязать плотно, поставить в тепло с продолжением, чтоб закисло, а потом верх снять, сиречь плисень, лучше сего не бывает прилива...”.

У XVIII ст. атрымала распаўсюджанне чарніла з купарвасу. Купарвас дазволіў спрасціць і паскорыць працэс гатунку чарніла. У адным з пісем Пятра I ёсць рэцэпт чарніла, у склад якога ўваходзіць вапна.

Для прасушкі чарніла на паперы ўжываўся мелкі таўчоны кварцавы пясок (“хруст”). Ім пасыпалі ліст з пясочніцы, якая мела накрывку з дзіркамі для раўнамернай пасыпкі.

Некаторае чарніла пры напісанні спачатку блякла, а з часам напісанае выступала і становілася выразным і дакладным, але часцей было наадварот: выразнае спачатку, яно неўзабаве выцвітала і цямянела.

Адсутнасць раўнамернай светатрываласці лічылася сур’ёзным недахопам. Чарніла не павінна ні разбураць паперу, ні выклікаць хуткую карозію пяра. Ва ўвесь перыяд карыстання дадзенай порцыяй

чарніла не павінна ні плеснявець, ні загусцяваць; чарніла, якія “дурно идут с пера”, безумоўна, бракаваліся.

Тэхналогія вырабу трывалага, выразна бачнага чарніла, якое не занадта хутка псаваліся, была асвоена даўка не адразу і ведае да нашых дзён вялікае мноства рэцэптаў з удзелам самых разнастайных і часам нечаканых інгрэдыентаў (сажа, камедзь, гліцэрын, жалезны купарвас, танін, бура, шэлак, проса, сулема, бузіна, воцат, жэлацін, крэйда, квасцы, кеппешавае дрэва, вада, саляная і карбонавая кіслоты, іржавыя цвікі, лісце бярозы, дубовая, альховая, яблыневая і ясеневая кара, паленае сена, квас, кіслая капуста, шчаўе, патака, цукар, кіслы і прэсны мёд, чарнільныя арэшкі, вішнёвы клей, лімонны сок і г.д.).

Пошукі ўстойлівага чарніла прывялі ў 1885 г. да вынаходніцтва так званага алізарынавага (а потым і антрацэнавага) чарніла. Алізарын – адна з найпрыгажэйшых і ўстойлівых фарбаў, якая атрымлівалі з краппа – прадукту апрацоўкі карэння марэны. У хуткім часе яго сталі вырабляць сінтэтычна. Алізарынавае чарніла не давала асадкаў нават пры працяглым захоўванні, і гэта спрыяла яго папулярнасці. Да адмоўных бакоў трэба аднесці спецыфічны пах.

Не вытрымала выпрабаванні часам і так званае анілінавае хімічнае чарніла. Кемпешэвае чарніла ў адзін час было папулярным, але дзеля дзелавых патрэб амаль не выкарыстоўвалася.

Захоўвалі чарніла ў чарніліцах. Чарніліцы былі разнастайнымі па форме і вырабляліся з дрэва, гліны, металу. Металічныя чарніліцы ўяўлялі сабой невялікія плоскія бутэлечкі з шырокім дном і вузкім горлышкам. Бакі іх пакрываліся ўзорамі. У загадах пісалі з гліняных і медных чарніліц. Аб гэтым сведчыць, напрыклад, вялікая іх колькасць, знойдзеная ў канцы XIX ст. пры раскопках у Крамлі, на тым месцы, дзе былі будынкі маскоўскіх загадаў. Выкарыстоўваліся алавяныя чарніліцы, зрэдку сустракаліся чарніліцы з высакародных металаў. Цікава, што ў Заходняй Еўропе замацаваліся наступныя назвы чарніліц: *atramentarium*, *incausterium*, якія ўтвораны ад назвы “чарніла”.

Чарніліцы былі настольныя і паясныя. Падчас археалагічных раскопак у Віцебску і Мінску ў пластах XVII ст. выяўлены чарніліцы з роўнымі формамі, якія зроблены з чырвонай гліны і пакрыты зялёнай глазуур’ю. Адтуліны для шнуркоў сведчаць, што знойдзеныя чарніліцы былі перанаснымі.

Чарніліцы ў стараабрадцаў былі медныя, шкляныя (“греновитые”) і гліняныя. Вадкае чарніла налівалі ў лыжачку са зрэзаным донцам (“чивьем”). Ужывалі чарніла фабрычнага вырабу, але ў яго дабаўлялі таўчоную жалезную іржу, сажу і камедзь. На паперы атрымлівалася карычневае адценне, якое нагадвала колер фабрычнага вырабу (першая палова XIX ст.).

Акрамя чарніла, для пісьма выкарыстоўваліся таксама і каляровыя фарбы, сярод якіх найбольш папулярнай і дарагой была чырвоная. Яе выраблялі з чырвонага сандалавага дрэва, якое было апрацавана кіслатой; такой фарбай малявалі, напрыклад, ініцыяльныя, г.зн. загалоўныя, аздобленыя літары. Адсюль назвы “рубрыка” (лац. “чырвоны”), чырвоны радок.

У Візантыі для імператарскай канцылярыі вырабляліся пурпуровыя фарбы. Іх гатавалі з соку малюскаў. У звычайных візантыйскіх рукапісах выкарыстоўвалася малінавая фарба расліннага складу – так званая “драконава кроў”.

Пазней пачалі выкарыстоўваць больш танную фарбу на аснове чырвонай ртуці – кінавар, якая распаўсюдзілася і ва ўсходніх славян. Кінавар натуральнага паходжання растваралі на камедзі (вішнёвым клеі) з квасцамі ці яблычным сокам. У адным з рукапісаў XVI ст. маецца наступны “указ, како киноварь творити”: “Возьми мал сосудец и всыпий киноварь и положи маленько воды и мешай пером прежь густо, и потом приливай воды, дондеже сотворится по чину и не будет сухо, и поставь тот сосуд на мал час, дондеже устроится, и слей с киновари воду в иной сосуд и разтвори на камеди и положи тут же немного квасцов, и того ж часу, в пищей сосуд, а квасцы класти по сосуду смотря, понеже велика польза киноварю от квасцов ставится. Киноварь красен вельми. Аще ли будет черн и не бежен с пера, и ты возьми яблоко кислое и измни его гораздо и выжми из него сок в киноварь – дело будет добро и полезнее квасцов и гнезду, и румянец будет киноварю, и красен вельми”. Нельга сцвярджаць, што пісьмо кінавар’ю з’яўлялася выключна царскай прэрагатывай, але вядома, што Іван Грозны ў 1555 годзе напісаў уласную грамату казанскаму архіепіскапу Гурыю, у якой усё пісьмо было зроблена кінавар’ю. Іншых выпадкаў напісання царамі дакументаў кінавар’ю не вядома.

У Заходняй Еўропе ў якасці чырвонай фарбы выкарыстоўваўся сурык, які быў адносна таннай фарбай, меў ружова-аранжавы колер і вырабляўся шляхам перапальвання свінцовага бяліла. Ва ўсходніх славян сурык стаў шырока ўжывацца з другой паловы XVI ст.

Старажытнарускія пісцы, як [паказаў](#) В. Шчавінскі на прыкладзе Астрамірава евангелля, выкарыстоўвалі наступныя фарбы:

- кінавар (аранжава-чырвонага колеру),
- сурык (ружовага колеру з аранжавым адценнем),
- вохру (жалезістую, зямлістую),
- чорную вугляродзістую.

Фарбы замешваліся на яечным бялку ці камедзі.

Палеаграфічнае даследаванне Астрамірава евангелля, зробленае Н.М. Карынскім, прывяло яго да вываду, што над пісьмом і

ўпрыгожваннем рукапісу працавалі не менш за тры, а можа і чатыры чалавекі.

У XVII ст. у параўнанні з больш раннім часам кола фарбаў, якія ўжываліся старажытнымі пісцамі для ўпрыгожвання рукапісаў, пашыраецца. З апошняй чвэрці XVII ст. вядомы сургуч. Так, у князя В.В. Галіцына было знойдзена “25 мест красного сургуча”.

У пачатку XVIII ст. уваходзяць ва ўжытак фарбы рускага паходжання. Ужо ў канцы XVII ст. у Расіі выраблялася ярмядзянка. У XVIII ст. у Расіі ўзніклі заводы, на якіх вырабляліся сурык, вохра, бяліла, берлінскі лазур, кармін. У той жа час многа фарбаў у XVIII ст. прывозілася з-за мяжы. Адтуль паступалі “вохра нямецкая”, “бяліла англійскае і нямецкае” і інш.

Падчас археалагічных раскопак у Ноўгарадзе была адкрыта майстэрня канца XI–XIII стст., якая належала наўгародскаму мастаку і пісцу Алісею Грачыне (святару, які, дарэчы, двойчы з’яўляўся прэтэндэнтам на пасаду наўгародскага епіскапа). У майстэрні выяўлены ўзоры гатовых фарбаў і розных мінеральных пігментаў. У ліку знаходак аказаліся прывазныя мінералы, напрыклад рэальгар, які выкарыстоўваўся для атрымання пігментаў з аранжава-чырвонымі адценнямі, а таксама вінавіт, які даваў сінія фарбы, і інш.

Пры стварэнні шыкоўных рукапісаў для напісання загалоўкаў выкарыстоўвалася золата. Ужо ў ранні перыяд развіцця славянскай пісьменнасці (XI–XIII стст.) вядомы такія цудоўныя помнікі, як Астравірава евангелле 1056–1057 гг. ці Мсціславава евангелле пачатку XII ст., багата ўпрыгожаныя золатам.

Для пісьма выкарыстоўваліся ў гэты перыяд два віды золата:

- ліставое – тоненькія пласцінкі, якія накладаліся на ўжо напісаныя клейкім рэчывам знакі,
- “тваронае”, у выглядзе фарбы, пацёртае ў парашок і змешанае з клейкім рэчывам.

Золата і серабро растваралі на рыбным клеі і камедзі і дадавалі солі. Ва “Указе злато творити” XVII ст. змяшчаецца наступны загад: “Возьми сосудец и раствори клею осетрового или какой ни есть, чтобы чист был, и возьми злато или серебро листа три или четыре и прибавь соли мало и три до времени, дондеже будет яно вохра белило, потом вымой водою чистою и приложив камеди, пили по чему хотели”. “Тваронае” золата асабліва шырока пачало выкарыстоўвацца ў пісьменстве ў канцы XVI – пачатку XVII ст. Трэба адзначыць, што серабро ў славянскай пісьменнасці сустракалася рэдка.

ПАЛЕАГРАФІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СТАРАДРУКАЎ

Палеаграфію асобных рукапісных пісьмовых помнікаў старабеларускага перыяду даследавалі многія беларускія і замежныя навукоўцы. Напрыклад, палеаграфічнае апісанне Баркулабаўскага летапісу зрабіла Н.Т. Вайтовіч. На прыкладзе Судовай (актавай) кнігі Каўнаскага земскага суда 1566–1567 гг. вільнюскі вучоны А.К. Антановіч выявіў асаблівасці беларускага скоропісу 2-й паловы XII ст. Яму належыць таксама палеаграфічнае апісанне маштабных па сваёй значнасці беларускіх тэкстаў, напісаных арабскімі літарамі, – выданне “Беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом” (выйшла ў 1968 г.). Літоўскі гісторык Э. Лаўцявічус у працы “Папера ў Літве ў XV–XVIII стст.” сабраў звесткі пра паперні ў Вільні, Слуцку, Паставах, Гальшанах, Смаргоні. Апісанню пятак старажытнабеларускіх дакументаў прысвяціў працу “Пячаткі старажытнай Беларусі”, выдадзеную ў 1993 г. у Мінску, гісторык А.К. Цітоў. Даследчык з Санкт-Пецярбурга М.В. Нікалаеў у манаграфіі “Палата кнігапісная” апісаў шматлікія дагэтуль невядомыя старажытныя рукапісы і прывёў іх палеаграфічныя здымкі. Археалагі Ф.Д. Гурэвіч, Я.Г. Звяруга, А.М. Мядзведзеў апісалі знойдзеныя пры раскопках старажытныя прылады пісьма – пісалы.

Разглядаючы асаблівасці старажытных беларускіх **друкаваных** выданняў, трэба адзначыць, што выдавецкая справа на Беларусі, ды і ўвогуле ва ўсходніх славян, узнікла найперш дзякуючы намаганням нашага земляка, палачаніна Францыска Скарыны. Галоўным сведчаннем друкарскага майстэрства выданняў Ф. Скарыны з’яўляецца тое, што шрыфт яго друкаў выкарыстоўваўся шмат гадоў пазней іншымі друкарамі (маюцца на ўвазе кірылічныя выданні нясвіжскай друкарні, якія ўбачылі свет дзякуючы дзейнасці Сымона Буднага, і адзінае выданне друкарні Васіля Цяпінскага). Час з’яўлення выданняў Скарыны, Буднага і Цяпінскага прыпадае на XVI ст., а іх геаграфія, за выключэннем выдатнага твора Скарыны – Бібліі, друкаванай у Празе, – абмяжоўваецца тэрыторыяй Вялікага княства Літоўскага.

Упершыню падабенства шрыфту ў выданнях Нясвіжскай друкарні да скарынаўскіх заўважыў У. Сопікаў. І. Каратаеў лічыў, што скарынаўскі шрыфт быў узорам для «Катэхізіса» Буднага. П. Уладзіміраў дадаў шрыфт «Евангелля» Цяпінскага, мяркуючы, што гэты шрыфт быў запазычаны Цяпінскім з Нясвіжскай друкарні. Яшчэ раней вядомы знаўца рускіх старажытнасцей архімандрыт Леанід Кавелін наогул лічыў, што Цяпінскі быў друкаром у Нясвіжскай друкарні і прымаў удзел у выданні яе кірылічных друкаў, перш за ўсё «Катэхізіса». У XX ст. пэўнае падабенства шрыфтоў трох друкароў адзначалі такія знаўцы старажытнай беларускай культуры, як

А. Станкевіч, У. Пічэта, В. Ластоўскі і інш., якія бачылі ў гэтым пераемнасць культуралагічнага характару. Ужо ў нашы часы з гэтым згаджаліся даследчыкі В. Шматаў, Г. Галенчанка, а таксама аўтары польскага кампендыума «Друкары даўняй Польшчы», але з заўвагай, што апошняе слова павінна застацца за непасрэдным параўнаннем усіх трох шрыфтоў паміж сабой.

Вядомы тры групы выданняў Ф. Скарыны: 1. Біблія (Прага, 1517–1519), куды ўваходзіць Псалтыр, выдадзены там жа ў 1517 г., які, у адрозненне ад астатніх пражскіх выданняў друкара, пры аднолькавым фармаце ў чацвёртую долю аркуша мае 20 радкоў на старонку замест 22; 2. «Малая падарожная кніжка», якая складаецца з дзвюх частак: а) Псалтыра (Вільня, каля 1522 г.) і б) Часаслоўца, канонаў і акафістаў, шасціднеўца, кароткіх святцаў і велікодніка (Вільня, каля 1522 г.); 3. Апостал (Вільня, 1525). Іншыя даследчыкі падзяляюць скарынаўскія друкі па складу на шэраг меншых (адносна аб'ёму) выданняў, але па паліграфічных параметрах іх мэтазгодна аб'ядноўваць у тры тыпы, нягледзячы на тое, што Скарына сапраўды друкаваў свае кнігі асобнымі выпускамі, па частках.

У іх Скарына выкарыстаў чатыры памеры шрыфта:

шрыфт № 1, вышыня літар 5,0 мм;

шрыфт № 2, вышыня літар 4,0 мм;

шрыфт № 3, вышыня літар 3,0 мм, 10 радкоў – 75,0 мм;

шрыфт № 4, вышыня літар 2,0 мм, 10 радкоў – 51,0 мм («Малая падарожная кніжка»-1, Апостал), 52,5 мм («Малая падарожная кніжка»-2).

У Бібліі выкарыстаны шрыфт № 2 для вялікіх і загаловачных літар, шрыфт № 3 – для радковых літар; у «Малой падарожнай кніжцы»-1, «Малой падарожнай кніжцы»-2 і Апостале выкарыстаны шрыфт № 1 для вялікіх і загаловачных літар, шрыфт № 4 – для радковых. Апроч гэтага, Скарына ў Бібліі выкарыстаў яшчэ два шрыфты, вышыняй 7,5 мм і 9,0–10,0 мм, але яны выкананы ў іншым стылістычным кірунку і набліжаюцца хутчэй да ініцыялаў, выкарыстаны толькі ў пражскіх выданнях і не маюць адпаведнікаў у нясвіжскіх друках і выданнях Цяпінскага. Магчыма, у час пераезду з Прагі ў Вільню Скарына не забраў з сабою пражскі шрыфт 3-за вялікай зношанасці яго, бо віленскі шрыфт не супадае з пражскім, а толькі паўтарае яго.

Вядомы два кірылічныя выданні Нясвіжскай друкарні (у далейшым друкаванне ў ёй ішло на лацінцы): 1. Катэхізіс (1562 г.), так званы «Нясвіжскі катэхізіс», і 2. «Аб апраўданні грэшнага чалавека перад богам» (1562 г.), якое лічыцца страчаным, але, паводле сведчання У. Сопікава, які бачыў яго ў мінулым стагоддзі, яно было надрукавана тым жа шрыфтам, што «Нясвіжскі катэхізіс» і выданні Скарыны. У структурных адносінах тэкст выдання «Нясвіжскі

катэхізіс” складаецца з чатырох частак, якія маюць асобную пагінацыю: «Прысвячэнне» князю Радзівілу (6 арк.), “Прадмова” (4 арк.), уласна “Катэхізіс для дзяцей хрысціянскіх” (251 арк.) і кароткае заканчэнне (змешчана на арк. 251 адв.).

У гэтым выданні выкарыстаны чатыры памеры шрыфта:

шрыфт № 1, вышыня літар 12,0 мм;

шрыфт № 2, вышыня літар 5,0 мм;

шрыфт № 3, вышыня літар 2,5–3,0 мм, 10 радкоў – 83,5 мм ці 84,0 мм (у «Прадмове»), 83,0 мм (у «Катэхізісе»);

шрыфт № 4, вышыня літар 2,0 мм, 10 радкоў 56,0 мм.

Шрыфт № 2 выкарыстаны для вялікіх літар адносна шрыфта № 3, які выступае ў якасці радковага. У сваю чаргу, шрыфт № 3 выкарыстаны для вялікіх літар адносна шрыфту № 4, які з’яўляецца радковым. Тэкст “Прысвячэння” набраны ў асноўным шрыфтамі № 2 і № 4 у якасці радковых (рожны памер радковай гарнітуры тут абраны са стылістычнай мэтай), тэкст “Прадмовы” – шрыфтам № 4, “Катэхізіса” – шрыфтам № 3, афармляючыя яго загаловыя *пытаньне і адказ*, а таксама шмуц-тытулы на працягу ўсёй кнігі – шрыфтам № 2.

Вядома толькі адно выданне друкарні Васіля Цяпінскага – “Евангелле” (няпоўнае), без абазначэння месца і часу выхаду (як мяркуецца, у 1570–1580 гг.). У ім выкарыстаны два памеры шрыфту:

шрыфт № 1, вышыня літар 5,0 мм;

шрыфт № 2, вышыня літар 2,0 мм, 10 радкоў – 52,5 мм.

Шрыфт № 1 выкарыстаны для вялікіх і заглавных літар, шрыфт № 2 – для радковых.

Шрыфты віленскіх выданняў Скарыны маглі б, пры пэўных абставінах, пераходзіць ад аднаго друкара да другога. Перш за ўсё гэта датычыцца малюнкавых параметраў.

1. Колькасць і суразмернасць асноўных, дадатковых і спалучальных рысак супадаюць ва ўсіх трох разглядаемых шрыфтах. Напрыклад, адзіны характар малюнка маюць: вялікія і радковыя **А, а** (падобнае на сучаснае **Я**), **Е, е** (у выглядзе двух кружкоў адзін над другім, звязаных збоку дужкай), **У, у**, вялікія **В, Д, М, С, Ч**, радковыя **д, ж, х, ь**. Аб такім жа супадзенні можна гаварыць у адносінах да размяшчэння і закручвання дуг і ў меншай ступені – да падабенства ў таўшчыні і размяшчэнні наплываў, да памеру прасветаў унутры літар.

2. Элементы літар, якія выносяцца за радок, як уверх, так і ўніз, часцей за ўсё супадаюць па колькасці і малюнку. Асабліва вялікім падабенствам вызначаюцца асобныя літары з надрадковымі рыскамі: **Ѡ, ѡ** і дыграфы: **^** і інш., якія ў большасці выпадкаў змяшчаюць цэлыя словы або марфемы. Ужо адно выкарыстанне аднолькавых па сэнсе і малюнку такіх «дыграфав» трыма друкарамі сведчыць аб пераемнасці. Акрамя таго, малюнак надрадковых знакаў і цітлаў, якія паходзяць з

царкоўнаславянскай рукапіснай кніжнасці, блізкі або супадае ва ўсіх трох друкароў.

3. Важна адзначыць супадзенне дублетаў (літар аднолькавай фанетычнай якасці, але розных па напісанні), выкарыстаных у шрыфтах разглядаемых выданняў. Колькасць скарынінскіх дублетаў і іх малюнак паўтараюцца ў «Нясвіжскім катэхізісе» і “Евангеллі” Цяпінскага ў гарнітуры вялікіх (**В, Е, І, О, С, Т**) і радковых літар (**в, е, я, о, с, т, у**), а таксама напісанні марфемы [^] у выглядзе **ω** (**о**), малюнак якога у трох друкароў амаль што тоесны.

4. Нарэшце, немалаважна і тое, што тры друкары абралі блізкую прапорцыю вялікіх і радковых літар (для асноўных аб’ёмаў тэксту) – 5:2 і вышыню літар (у гэтых аб’ёмах): вялікіх 5,0–4,5 мм, радковых – 2,0 мм. Цікава, што калі, напрыклад, у «Нясвіжскім катэхізісе» («Прадмова») радковая гарнітура (вышынёй 3,0 мм) не адпавядае гэтаму стандарту, то як вынік «набывае» лішні дублет для **а** (які выглядае як стараславянскае **à**), які адсутнічае ў “Евангеллі” Цяпінскага і ў віленскіх выданнях Скарыны, але маецца ў яго пражскіх друках.

Аднак пры ўсіх сваіх супадзеннях у гарнітурах вялікіх і радковых літар шрыфты трох друкароў з’яўляюцца трыма асобнымі шрыфтамі і не могуць лічыцца за адзін і той жа шрыфт. Гэта выяўляецца з поўнай відавочнасцю ў выпадках пэўнага несупадзення малюнка і суадносін паміж яго элементамі.

1. Неаднолькавыя вуглы праведзеных асноўных і дадатковых рысак адносна вертыкалі. Прыкладам з’яўляецца напісанне радковых **н, л, н**, дзе ў «Нясвіжскім катэхізісе» злучальная рыска, напрыклад, у **н** праведзена пад прамым вуглом да дзвюх асноўных, а ў скарынінскіх выданнях і ў “Евангеллі” Цяпінскага – нахілена. Розны характар мае таксама закручанасць дуг і злучэнне іх з іншымі элементамі малюнка літары, як, напрыклад, у вялікіх **В, З, Р**; асабліва значна адрозніваецца **З** у «Нясвіжскім катэхізісе» ад такога ж **З** у “Евангеллі” Цяпінскага. Адрозненні тычацца і некаторых элементаў, якія выкарыстаны ў малюнку літар: напрыклад, рознае ў трох друкароў **О** і **т**-трохножкавае – у Скарыны яно падобнае на **т** лацінскае, у час як у «Нясвіжскім катэхізісе» і “Евангеллі” Цяпінскага яго «ножкі» маюць з верхняй рыскай прамы вугал. Розная таксама і шырыня асобных літар: вялікіх **Й, М, "**, радковых **ж, м, о, ц, ч, ю**.

2. Шрыфт “Евангелля” Цяпінскага ў кожнай сваёй гарнітуры – вялікай (у меншай ступені) і радковай (у большай) адрозніваецца ад шрыфтоў двух другіх друкароў тым, што прыкметна перасягае іх па таўшчыні асноўных і дадатковых рысак, мае выразна бачныя гарызантальныя засечкі на хвосціках літар або часцей за ўсё двухбаковыя засечкі на канцах рысак, што поўнасьцю адсутнічае сярод

шрыфтоў віленскіх выданняў Скарыны і “Нясвіжскага катэхізіса”. Можна заўважыць, што радковы шрыфт “Нясвіжскага катэхізіса” па выкананні трохі грубейшы за адпаведны скарынаўскі.

3. Сярод дублетаў найбольш адрозніваецца малюнак вялікай **Ѡ**: у “Нясвіжскім катэхізісе” і віленскіх выданнях Скарыны «дыякрытычныя» знакі знаходзяцца над літарай, а ў “Евангеллі” Цяпінскага размешчаны ў прасвеце ўнутры літары; у “Нясвіжскім катэхізісе” яна больш выцягнута ўверх, чым у Скарыны. Канкрэтная расстаноўка над галоснымі надрадковых знакаў таксама не супадае – як можна заўважыць, у “Нясвіжскім катэхізісе”, напрыклад, менш “косак” (знак нахшталт грэчаскай псілі) над радковымі **а, е, м, о**, чым у Скарыны, хоць трэба мець на ўвазе, што прырода выкарыстання такіх знакаў у друкаваных кнігах вывучана яшчэ недастаткова.

4. Нарэшце, у трох друкароў розная вёрстка радковай гарнітуры: кегль віленскай складае 5,1–5,2, што блізка да “Евангелля” Цяпінскага – 5,2, тады як кегль «Нясвіжскага катэхізіса» – 8,3–8,4 і 5,6.

Аднак гэтыя разыходжанні паміж шрыфтамі трох друкароў не адыгрываюць рашаючай ролі. Адрозненні паміж імі маюць прыватны характар, гэта значыць, не ахопліваюць увесь набор літар у такой ступені, каб іх можна было лічыць новым шрыфтам; гэтыя адрозненні нават нельга згрупаваць у пэўную тэндэнцыю ўтварэння шрыфта ў новым стылі. Важна, што ва ўсіх трох шрыфтах пераважаюць рысы падабенства. Аднак гэтае падабенства няможна тлумачыць як тоеснасць трох шрыфтоў. Менавіта адрозненні пераконваюць у тым, што мы маем справу з намерам друкара пераймаць папярэдні шрыфт. Таму магчыма вызначыць усе тры разглядаемыя шрыфты і ў гарнітуры вялікіх літар, і ў радковай гарнітуры як рэдакцыі аднаго тыпу шрыфта, якія разам з пэўнымі індывідуальнымі характарыстыкамі ў той жа час маюць адзінства малюнкавага тыпу (свайго роду нейкі інварыянт). Хоць малюнак кожнага шрыфта (у абедзвюх гарнітурах) не ідэнтычны, мае свае варыянты некаторых (нязначных) элементаў, што можа тлумачыцца тэхнічнай немагчымасцю ў XVI ст. бездакорна пераняць шрыфт, але галоўнае тое, што ў трох рэалізацыях застаецца нязменным (пры ўсіх варыяцыях) прынцып малюнка, уласцівы гэтаму тыпу шрыфту. Паколькі першапачаткова з’явіўся шрыфт выданняў Скарыны і стаў узорам для двух наступных друкаў, то правамерна назваць яго скарынаўскім.

У якіх жа адносінах паміж сабой знаходзяцца тры шрыфты? Які шрыфт з’яўляецца арыгіналам, а які – перайманнем? Параўнанне трох шрыфтоў дае падставы гаварыць не аб паслядоўнай залежнасці, як гэта лічылася раней, а аб паралельнай – па меншай меры ў адносінах да радковай гарнітуры. Гэта азначае, што самы позні па часе

ўзнікнення – шрыфт “Евангелля” Цяпінскага – звязаны з віленскім шрыфтам не праз “Нясвіжскі катэхізіс”, а непасрэдна, бо па дакладнасці малюнка ён стаіць бліжэй да скарынаўскага, чым да нясвіжскага. Гэта сведчыць аб свядомым імкненні пазнейшых выдаўцоў узяць сабе за прыклад віленскі шрыфт (і гаворыць аб высокай годнасці скарынаўскага шрыфта), што можна разглядаць як ускосны аргумент за існаванне сувязей паміж выдаўцамі “Евангелля” Цяпінскага і “Нясвіжскага катэхізіса”. Калі першы не задаволіўся працай другога, а стварыў яшчэ адну, больш дасканалую, чым у таго, рэдакцыю скарынаўскага шрыфта. З другога боку, гэта пазбаўляе ўсялякіх падстаў тое меркаванне, што кірылічны шрыфт Нясвіжскай друкарні быў скарыстаны Цяпінскім для друку яго выдання.

Выкарыстанне трыма друкарамі аднаго тыпу шрыфта наводзіць на думку, што ў асяроддзі тых, хто стаяў над калыскай беларускага кнігадрукавання (кірылічнага, прынамсі), існавала пэўная ідэя пераемнасці. Паколькі іх выданні прызначаліся для распаўсюджвання сярод больш-менш шырокіх народных мас, то такая ідэя пераемнасці сведчыць аб узнікненні і ўмацаванні культурна-нацыянальнай свядомасці на Беларусі.

(Знаёмства з кнігавыдавецкай дзейнасцю С. Буднага, В. Цяпінскага, І. Фёдарова прапануецца правесці самастойна, а аналіз палеаграфічных асаблівасцей “Евангелля вучыцельнага” Каліста, “Апокрысіса” Х. Філалета і “Статута ВКЛ 1588 г.” выдання віленскай друкарні братаў Мамонічаў правесці на практычных занятках).

З дзейнасцю Францыска Скарыны звязаны таксама новы этап развіцця ілюстрацыі ў славянскім кірылічным друкарстве. У яго выданнях змешчаны ілюстрацыі амаль усіх відаў і жанраў: партрэт, сюжэтна-тэматычныя гравюры, ілюстрацыі прыкладнога характару. Большасць ілюстрацый зроблена спецыяльна для кніг Скарыны, што сведчыць адпаведнасць іх памераў набору кніг. У кірылічным друкаванні гэта найбольш раннія творы, бо Ш. Фіель у Кракаве і друкары Балкан у 1490-я ў галіне ілюстравання рабілі толькі першыя крокі (“Распяцце” ў “Актоіху”, 1491). Ідэйна-сэнсавое значэнне ілюстрацый сфармуляваў Скарына ў прадмовах да трэцяй кнігі “Царствы”, дзе ён падкрэсліў асветніцкае значэнне ілюстрацый. У выданнях Скарыны зафіксавана (з паўторнымі адбіткамі) 51 ілюстрацыя, з іх 47 у “Бібліі”, 5 – у віленскай “Малой падарожнай кніжцы”. Усе ілюстрацыі зроблены ў тэхніцы падоўжанага (абразнога) дрэварату, які панаваў у Еўропе ў XV–XVI стст. У большасці гравюр “Бібліі” спалучаюцца стылі готыкі і рэнесансу. Сярод гравюр на тэмы Старога Запавету “Цар Давід”, “Бічаванне Іова”, “Дыспут”, “Суд Саламона”, “Хрыстос і нявеста”, “Самсон і леў”, “Дачка фараона і

Майсей”, “*Паход цераз Іардан*”. 13 ілюстрацый прыкладнога характару з выявай храма, херувімаў, дома Саламона, ківота, стала, свяцільніка і інш. упрыгожваюць кнігі “Выхад”, “Левіт” і 3-ю кнігу “Царствы”. Новазапаветныя ілюстрацыі – “Хрышчэнне ў Іардане”, “Хрыстос у храме”, “Багародзіца з анёламі” – змешчаны ў “Малой падарожнай кніжцы”.

Некаторыя ілюстрацыі (*гравюрны партрэт Францыска Скарыны*, “*Благаслаўленне*”) не звязаны з тэкстам кніг Скарыны і з’яўляюцца як бы самастойнымі станковымі творамі. Мастацкі ўзровень скарынаўскіх ілюстрацый розны, але многім з іх уласціва гарманічная “карцінная” кампазіцыя, канструктыўны малюнак, упэўненая віртуозная тэхніка гравіроўкі. Фігуры людзей у ілюстрацыі нярэдка даюцца буйным планам, як бы набліжаны да гледача, што спрыяе манументалізацыі кампазіцый. Малюнак часам некалькі ўмоўны, стылізаваны, у адносінах да выяў чалавечых галоў часам крыху павялічаны, што робіць іх каржакаватымі, дужымі. Тыпаж персанажаў вылучаецца тонкай перадачай індывідуальных характарыстык, тэхніка гравіроўкі ўпэўненая і смелая.

Пераважная большасць ілюстрацый змешчана на тытульных лістах кніг. У лепшых ілюстрацыях Скарына адышоў ад схематызму ранніх еўрапейскіх кніжных гравюр, пакланення патрабаванням канону. Ілюстрацыі “Малой падарожнай кніжкі” па мастацкім узроўні саступаюць “Бібліі”, іх выконвалі, выдавочна, іншыя майстры. Ілюстрацыі “Малой падарожнай кніжкі” – “Хрыстос у храме”, “Хрышчэнне ў Іардане” – запазычаны з “Сусветнай хронікі” Шэдэля. Параўнальны аналіз сведчыць, што абодва творы не копіі, а, відаць, надрукаваны з арыгіналаў дошак “Сусветнай хронікі”. Выкарыстанне іх Скарынам сведчыць, што беларускі першадрукар арыентаваў сваіх гравёраў на самыя дасканалыя ўзоры сусветнага друку і гравюры, бо “Сусветная хроніка” пасля Бібліі І. Гутэнберга – самая славутая інкунабула.

Трэба, аднак, адзначыць, што ілюстрацыі выданняў Скарыны, у адрозненне ад яго арнаментыкі і ініцыялаў, не зрабілі істотнага ўплыву на фарміраванне стылістыкі ілюстрацый беларускіх старадрукаў XVI–XVIII стст., выдадзеных у друкарнях Вільні, Еўя, Заблудава, Куцейна, Супрасля, Магілёва. Скарынаўскія ілюстрацыі былі правадніком заходнееўрапейскага ўздзеяння на беларускае мастацтва і арыентавалі майстроў беларускай старудрукаванай кнігі на прафесійнае майстэрства.

ЛІТАРАТУРА ДЛЯ САМАСТОЙНАЙ ПАДРЫХТОЎКІ

Асноўная

Груша, А.І. Беларуская кірылічная палеаграфія: вучэб. дапам. для студэнтаў гіст. фак. / А.І. Груша. – Мн.: БДУ, 2006. – 142 с.

Жуковская, Л.П. Развитие славянорусской палеографии / Л.П. Жуковская. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 142 с.

Карский, Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. Факс. выд. / Е.Ф. Карский. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1979. – 480 с.

Куль-Сяльверстава, С.Я. Беларуская палеаграфія / С.Я. Куль-Сяльверстава. – Гродна: ГрДУ, 1996. – 80 с.

Лёвочкин, И.В. Основы русской палеографии / И.В. Лёвочкин. – М., 2003.

Павленко, Н.А. История письма / Н.А. Павленко. – Мн.: Выш. школа, 1987. – 240 с.

Рейсер, С.А. Русская палеография Нового времени / С.А. Рейсер. – М.: Высш. школа, 1982. – 136 с.

Тихомиров, М.Н. Русская палеография / М.Н. Тихомиров, А.В. Муравьев. – М., 1966.

Черепнин, Л.В. Русская палеография / Л.В. Черепнин. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1956. – 616 с.

Щепкин, В.Н. Русская палеография / В.Н. Щепкин. – М.: Наука, 1967. – 224 с.

Дадатковая

Александрья / Укл. У.В. Анічэнка. – Мн., 1962.

Антановіч, А.К. Беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом / А.К. Антановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – 240 с.

Батвіннік, М. Азбука на ўсе часы / М. Батвинник. – Мн., 2003.

Булыка, А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы / А.М. Булыка. – Мн.: Навука і тэхніка, 1970. – 176 с.

Вайтовіч, Н.Т. Баркалабаўскі летапіс / Н.Т. Вайтовіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1977. – 208 с.

Вольскі, В. Аб асаблівасцях жывой мовы беларускіх татар і арабскай транскрыпцыі “Алькітабаў” / В. Вольскі // Наш край. – 1927. – № 8–9. – С. 16–19.

Вольскі, В. Наконт беларускай мовы ў татарскіх кітабах / В. Вольскі // ЛіМ. – 1933. – № 28.

Гравюры Францыска Скарыны / укл. Л.Ц. Баразна. – Мн., 1990.

Грибков, О. Орудиям письма не грозит смерть / О. Грибков // Знание – сила. – 2005. – № 7. – С. 79–80.

Дианова, Т.В. Использование водяных знаков при описании рукописей / Т.В. Дианова // Филигранологические исследования. Теория, методика, практика. – Л., 1990.

Друцк летапісны. Друцкае евангелле. – Мн., 2001.

Жураўскі, А.І. Беларуская мова ў мусульманскай літаратуры / А.І. Жураўскі // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1969. – № 4. – С. 140–142.

История книги / под ред. А.А. Говорова, Т.Г. Куприяновой. – М.: Светотон, 2001. – 400 с.

Клепиков, С.А. Филигранные и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVIII – нач. XX в. / С.А. Клепиков. – М., 1959.

Клышка, А.К. Францыск Скарына, альбо Як да нас прыйшла кніга / А.К. Клышка. – Мн., 1983.

Кукушкина, М.В. Филигранные на бумаге русских фабрик XVIII – нач. XX в. / М.В. Кукушкина // Исторический очерк и обзор фондов рукописного отделения библиотечки АН СССР. – Вып. № 2. – М.: Наука, 1958. – 285 с.

Лауцявичюс, Э. Бумага в Литве в XV–XVIII вв. / Э. Лауцявичюс. – Вильнюс, 1979.

Леонтьева, Г.А. Палеография. Хронология. Археография. Геральдика: учеб. пособие / Г.А. Леонтьева. – М.: Владос, 2000. – 200 с.

Лихачев, Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков / Н.П. Лихачев. – СПб., 1899.

Медынцева, А.А. Грамотность в Древней Руси. По памятникам эпиграфии X – первой половины XIII века / А.А. Медынцев. – М., 2000.

Немировский, Е.Л. Путешествие к истокам русского книгопечатания / Е.Л. Немировский. – М., 1991.

Несцяровіч, В. І. Старажытныя рукапісы беларускіх татар. Графіка. Транслітарацыя. Агульная характарыстыка мовы. Фразеалогія / В.І. Несцяровіч. – Віцебск: ВДУ, 2003. – 99 с.

Нікалаеў, М. Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стст. / М. Нікалаеў. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1993. – 239 с.

Овчинников, П. Переплеты старинных российских книг / П. Овчинников. – М., 2003.

Одностальченко, М. Тайны переплета / М. Одностальченко. – М., 2006.

Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Фр. Скарыны / укл. У.Г. Кароткі. – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – 309 с.

- Прыгодзіч, М.Р. “Азь глаголю вамъ...”: 3 гісторыі літар / М.Р. Прыгодзіч // Роднае слова. – 2003. – № 1–12; – 2004. – № 1–2.
- Розов, Н.Н. Книга в России в XV веке / Н.Н. Розов. – Л., 1981.
- Розов, Н.Н. Книга Древней Руси XI–XIV вв. / Н.Н. Розов. – Л., 1981.
- Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г.: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мн.: БелСЭ, 1989. – 573 с.
- Тондзель, М. Пра беларускія кітабы / М. Тондзель // Палымя. – 1970. – № 2. – С. 238–240.
- Улащик, Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода / Н. Улащик. – М., 1973.
- Черепнин, Л.В. Новгородские берестяные грамоты как исторический источник / Л.В. Черепнин. – М., 1969.
- Шматаў, В.Ф. Беларуская кніжная гравюра XVI–XVII стагоддзяў / В.Ф. Шматаў. – Мн., 1984.
- Янин, В.Л. Я послал тебе бересту... / В.Л. Янин. – М., 1999.
- Яскевіч, А.А. Старабеларускія граматыкі: да праблемы агульнафілал. цэласнасці / А.А. Яскевіч. – Мн.: Беларуская навука, 1996. – 352 с.

Репозиторий ВГУ